

शिक्षर वाङ्मय

वर्ष : पहिले अंक : तिसरा
डिसेंबर-जानेवारी-फेब्रुवारी २०११

संपादक
डॉ. नानासाहेब सूर्यवंशी

आर. एन्. आय. फॉर इंडिया
नवी दिल्ली;
र. नं. - ३७२१८ / २०१०

ISSN - 2229-4929

अक्षर वाङ्मय

वर्ष : पहिले / अंक तिसरा
डिसेंबर-जानेवारी-फेब्रुवारी २०११

संपादक :

डॉ. नानासाहेब सूर्यवंशी

कार्यकारी संपादक :

डॉ. दीपक चिद्दवार

संपादक मंडळ :

प्रा. सतीश कदम

प्रा. केशव पाटील

डॉ. विजय वारकड

डॉ. नामदेव मुंदे

मार्गदर्शक :

डॉ. अरुण प्रभुणे

प्रकाशक : सौ. रेखाताई नानासाहेब सूर्यवंशी, प्रतीक प्रकाशन,
'प्रणव', रुक्मे नगर, थोडगा रोड, अहमदपूर ४१३५१५.

मुद्रक : आनंद चिं. लाटकर

कॉम्प. प्रिन्ट कल्पना प्रा. लि. ४६१/४ सदाशिव पेठ, पुणे ३०.
साहित्य व वर्गणी पाठविण्याचा पत्ता : डॉ. नानासाहेब सूर्यवंशी
'प्रणव', रुक्मे नगर, थोडगा रोड, अहमदपूर

जि. लातूर ४१३५१५. भ्रमणध्वनी : ९४२३६५५८४१

इ. मेल : Suryawanshi nanasaheb67@gmail-com.

वार्षिक वर्गणी : रु. १००

अंकाचे मूल्य : रु. ३०

या अंकातील लेखांतून व्यक्त झालेल्या लेखकांच्या मताशी संपादक, प्रकाशक व मुद्रक सहमत असतीलच असे नाही.

R. N. I. FOR INDIA
New Delhi
R. No. – 37218 / 2010

ISSN – 2229-4929

AKSHAR WANGMAY

Year : 1 / Volume : 3
December-January-February 2011

Editor-in-Chief :
Dr. Nanasaheb Suryawanshi

Executive Editor :
Dr. Deepak Chiddarwar

Editorial Board:

Mr. Satish Kadam	Mr. Keshav Patil
Dr. Vijay Warkad	Dr. Namdeo Mundhe

Advisor:
Dr. Arun Prabhune

Publisher : Sou. Rekhtai Nanasaheb Suryawanshi, Pratik Prakashan,
'Pranav', Rukme Nagar, Thodga Road, Ahmedpur 413515

Printer: Anand C. Latkar

Comp- Print Kalpana Private Ltd., 461/4 Sadashiv Peth, Pune - 30
Address for sending articles and fees : Dr. Nanasaheb Suryawanshi
'Pranav', Rukme Nagar, Thodga Road, Ahmedpur 413515 District : Latur
Mobile phone : 9423655841
E-mail : Suryawanshi nanasaheb67@gmail.com

Subscription Rates Yearly : Rs. 100

Current Volume : Rs. 30

The content and opinions expressed in the articles are the views of the authors and do not necessarily reflect the views and opinions of the periodical's editorial board, publisher or the advisor. The authors are solely responsible for the facts and accuracy of the content of the articles.

अनुक्रम

- मुखपृष्ठाविषयी ४
- संपादकीय ७
- माझ्या लेखनामागच्या प्रेरणा १०
 - डॉ. इंद्रजित भालेराव
- क्रियापदबंधांची उसनवारी १६
 - डॉ. कलिका मेहता
- पाऊलखुणा प्रबोधनाच्या २९
 - डॉ. यु. म. पठाण
- पश्चिम महाराष्ट्राचे टागोर : नारायण वामन टिळक ३३
 - अनुपमा उजगरे
- मराठी भाषेचे शुद्धलेखन आणि उच्चारण ४९
 - डॉ. स्नेहल तावरे
- अमेरिकनांचे विवाहबंधन : वेगळी बाजू ५४
 - सौ. उषा प्रभुणे
- भारतीय भक्ती संप्रदायाची पाथेय राष्ट्रसंतांची ग्रामगीता ६७
 - डॉ. सुभाष सावरकर
- कमल होते पंकांत तरी...! ७५
 - डॉ. पंडितराव पवार
- दलित कादंबरी : संरचना आणि आशयसूत्रे ८३
 - डॉ. शंकर विभुते
- कविता : ९०
 - कैलास दौंड, पी. विठ्ठल, प्रा. नीलिमा कुलकर्णी, देविदास फुलारी
- आदिवासी लोकगीत : संकलक - डॉ. दीपक चिद्दरवार ९५
- नोंद ९७
- पान नव्या पुस्तकांचे ९८
- लेखकांचा परिचय ९९
- संपादक मंडळाचा परिचय १००

मुखपृष्ठाविषयी...

उत्तरायणाच्या पूर्वार्धात प्रकाशित होणाऱ्या 'अक्षर वाङ्मया'चे मुखपृष्ठ कालसंवादी, अर्थपूर्ण व औचित्यपूर्ण वाटावे म्हणून रथसप्तमीच्या संदर्भातील विधीचे आहे.

भारतीयांच्याच नाही तर एकूणच मानवी जीवनात लोकमानसाला, लोकमानसातून जन्मणाऱ्या प्रतिकात्मकतेला, लोकसमजुर्तीना, लोकश्रद्धांना, धर्मविधींना अनन्यसाधारण महत्त्व असते. यातूनच अनेक सणांचा जन्म झालेला दिसतो. या सर्व गोष्टी व त्या बरोबरच जन्मणारे लोकवाङ्मय हा लोकसाहित्याभ्यासकांच्या जिज्ञासेचा विषय आहे.

कृषिनिष्ठ भारतीय समाजात कृषिसंबंधित सण जन्माला येणे स्वाभाविकच म्हटले पाहिजे. रथसप्तमी हा सण शेतीतील पिकांची कापणी करण्याची चाहूल देणारा किंवा पिकांच्या हंगामाशी संबंधित असलेला सण म्हणून ओळखला जातो. कृषिव्यवहारात आणि एकूणच सृष्टिव्यवहारात सूर्यशक्तीचे असलेले अनन्यसाधारण महत्त्व जाणून रथसप्तमी या सणाचा जन्म झाला असावा.

माघ महिन्यात येणाऱ्या रथसप्तमीला रंगावलीच्या कोंदणात फुललेल्या गोवऱ्यांवर मातीच्या बोळक्यात तांदूळ शिजवणारी सुवासिन आजही महाराष्ट्रात आढळून येते. मातीच्या बोळक्यात दुधात शिजणाऱ्या तांदळाचा कढ ज्या दिशेला जातो त्या दिशेला भरपूर धान्य पिकते अशी श्रद्धा लोकमानसात आहे. ग्रामीण भागात मोठ्या प्रमाणात तर शहरी भागात काही प्रमाणात हा सण आजही साजरा केला जातो.

माघ महिन्याच्या शुक्लपक्षात येणारा रथसप्तमी, महासप्तमी, माकरीसप्तमी किंवा माघसप्तमी हा सण महाराष्ट्रासह संपूर्ण भारतात मोठ्या श्रद्धेने व आनंदाने साजरा केला जातो. जानेवारी-फेब्रुवारीत येणारा रथसप्तमी हा मुळातला सूर्यपूजनाचा सण आहे. म्हणूनच हा सण सूर्यजयंती म्हणूनही ओळखला जातो. आदिती आणि कश्यपमुनी यांच्या सूर्यपुत्राचा जन्म याच दिवशी झाला अशी श्रद्धा आहे. श्रीविष्णू हा सूर्यरूपच मानला गेल्यामुळे रथसप्तमीला विष्णुपूजनाचेही फार महत्त्व आहे. वैष्णवपरंपरेत तर रथसप्तमीला विशेष महत्त्व आहे. उपवास करणारी सुवासिनी विधिवत सूर्यपूजा करून हा सण साजरा करीत असते.

भारतात सूर्यपूजनाला ऋग्वेदकाळापासूनची हजारो वर्षांची जुनी परंपरा आहे. त्या परंपरेतूनच या सणाचा जन्म झाला आहे. सूर्याचा मकर राशीत प्रवेश होऊन त्याचा उत्तर-पूर्व दिशेकडे प्रवास सुरू होणे म्हणजेच उत्तरायणाची सुरुवात होणे, हवामानात व ऋतूत बदल होण्यास सुरुवात होणे, जीवनदायी भरपूर सूर्यप्रकाश अधिकाधिक काळ मिळण्यास प्रारंभ होणे. या सर्वांना उत्सुकतेने व उत्साहाने सामोरे जाणाऱ्या मानवी मनाचा आविष्कार म्हणजे हा सण.

यामुळेच हा संक्रमणसूचक सण जसा आहे; तसाच तो प्रतिकात्मक सणही आहे. सप्ताश्वयुक्त असलेल्या रथावर आरूढ झालेल्या सूर्याचा रथ सारथी अरुण आता पृथ्वीच्या उत्तर गोलार्धाकडे वळवतो आहे. सूर्यरथाचे सप्ताश्वही अर्थात प्रतिकात्मकच आहेत. इंद्रधनुष्याचे सप्तरंग किंवा रविवारपासून सुरू होणारे सप्ताहाचे सात दिवस हे जणू सूर्यरथाचे सप्ताश्वच समजले गेले आहेत तर सूर्यरथाची बारा चाके संवत्सराचे प्रतीक समजली गेली आहेत. सप्ताश्वयुक्त असलेल्या रथावर आरूढ झालेला सूर्य आता चैतन्य आणि प्रकाश घेऊन उत्तर गोलार्धाकडे वळतो आहे. म्हणूनच तर ही रथसप्तमी आहे.

पूर्वी मातीच्या भेंड्याचे घर आणि मातीचेच अंगण असायचे. ग्रामीण भागात आजही बऱ्याच प्रमाणात अशी घरे आणि अशी अंगणे आढळतात. अशा अंगणात नुसत्या गोवऱ्या मांडले की काम भागते. आज शहरात मातीची घरे आणि मातीची अंगणे असलेली घरे जाऊन नवी सिमेंटची घरे आली. फरशी घातलेली अंगणे आली. फ्लॅट्समध्ये तर अंगणही नसते. गुळगुळीत फरशांचे कॉरिडॉर्स असतात. अशा ठिकाणी मग शहाबादी फरशांवर विटा मांडून रथसप्तमीचा सण साजरा करावा लागतो. विस्तवाच्या धगीने गुळगुळीत फरशी तडकू नये म्हणून विटा मांडून शहरात आज रथसप्तमी साजरी केली जाते.

भारतीयांना शहरी जीवन स्वीकारावे लागले व नवी आधुनिक जीवनशैली स्वीकारावी लागली असली तरी कृषिनिष्ठेशी आणि कृषिजीवनशैलीशी जोडली गेलेली नाळ आजही कायम असल्याचेच हे द्योतक आहे. ग्रामजीवनातील कृषिसंबंधित पारंपरिक सण कालानुरूप योग्य तो बदल स्वीकारून आजही कसे साजरे केले जातात हे लक्षात यावे म्हणून मुद्दाम शहाबादी फरशीवर सुवासिनीने काढलेली पारंपरिक रांगोळी व गोवऱ्यांच्या धगीवर पारंपरिक आकाराच्या मातीच्या बोळक्यात दुधात तांदूळ शिजवण्याचे दृश्य मुखपृष्ठावर छापले आहे.

पिकाच्या कापणीच्या हंगामासंबंधात गोवऱ्यांवर मातीच्या बोळक्यातील दूध किंवा कढ उतू जाऊ देणे व ज्या दिशेला उतू जाईल त्या दिशेला बरकत वा समृद्धी येते अशा श्रद्धेने साजरे केले जाणारे रथसप्तमीशिवाय अन्यही काही विधी आहेत. उदाहरणार्थ मार्गशीर्ष महिन्यांतील अमावस्या साधारण डिसेंबर-जानेवारी महिन्यात येत असते. कर्नाटकात व लातूर जिल्ह्याच्या सीमावर्ती भागात ही 'वेळा अमावस्या' म्हणून ओळखली जाते. या अमावस्येला अशा प्रकारचा विधी प्रत्येक शेतकऱ्याच्या शेतात साजरा केला जात असतो. तर कापूस वेचणीच्या वेळीही अशा प्रकारचा विधी विदर्भातील शेतकरी साजरा करीत असतात. रथसप्तमीचे हे विधिचित्र म्हणूनच प्रातिनिधिक म्हटले पाहिजे.

मुखपृष्ठसंकल्पना, मुखपृष्ठछायाचित्र व तत्संबंधीचे विवेचन : डॉ. अरुण प्रभुणे

संपादकीय

कोणत्याही भाषेची सांस्कृतिक श्रीमंती मोजण्यासाठी भाषेतील साहित्य समृद्धता, वादविवाद, परिसंवाद व बदलत्या जीवनाचा साहित्यिक वेध कसा घेतात या सर्व बाबींचा विचार केला जातो. ८४ व्या अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनाचे अध्यक्ष उत्तम कांबळे यांनी सोलापूर येथील 'भैरू रतन दमाणी' पुरस्कार वितरणाच्या वेळी व्यक्त केलेली खंत यथार्थच आहे. आज मराठी साहित्यात आमच्या जगण्याचे, मध्यमवर्गीय जाणिवांचे चित्रण दिसत नाही हे तर खरेच, आमची वाटचाल महासत्तेच्या दिशेने चालू आहे, आमचे जीवन छोट्या-छोट्या विवंचनांनी त्रस्त होत चालले आहे. जगण्यासाठी चाललेला संघर्ष दिवसेंदिवस महाकठीण होत चालला आहे याचे दर्शन आमच्या साहित्यातून घडत आहे का ? आमच्या शेतकऱ्यांचे जीवन साहित्यातून यथार्थतेने रेखाटल्या जाते का ? व्यवहारात मराठी भाषा आम्ही कशी वापरतो ? मोबाइलमधून तर मराठी आम्ही वापरतच नाही. ई-मेल लिहिण्यासाठी आजही मोठ्या प्रमाणात इंग्रजीच वापरतो. जगण्यासाठी चाललेला संघर्ष दिवसेंदिवस महाकठीण होत चालला आहे. या अटळ संघर्षाचे, सामान्य माणसाच्या जीवनसंघर्षाचे चित्रण सद्यःस्थितीत किती प्रमाणात येत आहे हा खरे तर संशोधनाचा विषय आहे.

साहित्य संमेलन हे मराठी भाषेचे वैभव आहे, उत्सव आहे. या निमित्ताने सांस्कृतिक वातावरण तयार होते; परंतु या महाउत्सवाचासुद्धा विचार करावा लागतो. साहित्यिक बाबींपेक्षा वेगवेगळ्या साहित्यबाह्य गोष्टींमुळे संमेलन गाजत राहते. कधी माना-पानामुळे, तर कधी राजकारण्यांच्या हस्तक्षेपामुळे; भव्यता, दिखाऊ स्वरूप, झगमग यामुळे पंचवीस लाख रुपये इतका मोठा शासनाचा निधी अपुरा पडू लागतो. मग या राजकारण्याला भेट, त्या उद्योगपतीला विनवणी कर, त्याचे प्रायोजकत्व घ्या, त्याची जाहिरात करा, याची मनधरणी करा, नाना उठाठेवी करून संमेलन उभे राहते. रसिकांचा मेळावा भरतो, साहित्यिक, रसिक एकत्र येतात. विविध बाबींवर चिंतन होते आणि मराठीच्या भवितव्याची आपापल्या परीने चिंता व्यक्त करून तिला वाचविण्यासाठीचे प्रयत्न केले जातात. मराठी माणूस जागतिकीकरणाच्या या धबडग्यात वेगाने पुढे जात असला, तरी मराठी माती आणि मराठी भाषेला जागणारा आहे.

ठाणे येथील ८४ व्या अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनाच्या आयोजकांनी

महानुभाव, आदिवासी, बालसाहित्य अशा छोट्या-छोट्या संमेलनांचे आयोजन करून एक नवा पायंडा पाडला आहे. मुख्य संमेलनासोबत सात छोटी संमेलने ही मोठी उपलब्धी या वेळच्या साहित्य संमेलनाची आहे. अशा छोट्या संमेलनांमुळे सर्वच वाङ्मयीन प्रवाहांना न्याय मिळू शकतो आणि मराठी वाङ्मयाचा सखोल विचार केला जाऊ शकतो, नाही तर मुख्य संमेलन म्हटले की, तेच तेच परिसंवाद आणि चर्चासत्र. त्याला जागतिकीकरणाची जोड दिली की मग झालेच. यापेक्षा जिल्हास्तरावर मोठी संमेलने भरवून साहित्यसेवा व्यापक होऊ शकते. साहित्य संमेलनातील चर्चा, परिसंवाद मराठी साहित्याला सर्वार्थाने व्यापून जाते असे नाही. त्यात विविध विषयांना स्पर्शसुद्धा होत नाही. विशेषत्वाने प्रकाशन व्यवसाय आणि ग्रंथ खरेदी याविषयी कार्यक्रम आयोजित केले तर ते उपयुक्त ठरू शकतील. माय मराठीच्या समृद्धतेसाठी व्यक्तिगत पातळीवर अधिकाधिक प्रयत्न झाले तर भाषा आणि व्यवहार अधिकाधिक समृद्ध होत जाईल यात शंका नाही.

या साहित्य संमेलनाच्या धामधुमीत साहित्य शारदेच्या दरबारातील काही रत्ने निखळली आहेत. शाहीर विठ्ठल उमप, वामन निंबाळकर, सुभाष भेंडे आणि ज्ञानेश्वर नाडकर्णी या सर्वांनी आपला निरोप घेतला. विठ्ठलराव उमप म्हटल्याबरोबर आठवते ती प्रयोगशीलता, त्यांचे 'जांभुळारख्यान' असो की 'माझी मैना गावाकडं राहिली। माझ्या जिवाची होतीया काहिली' ही अण्णाभाऊ साठेंची 'छक्कड' असो, 'फू बाई फू' सारखं भारूड असो की आंबेडकरी जलशातील 'भीमगीते' असोत की 'माझ्या आंबेचा गोंधळ' सारखं गोंधळी गीत असो; या सर्वांवर आपला वेगळा अवीट ठसा उमटविला होता. किंबहुना विठ्ठलराव केवळ सादरकर्ते नव्हते, तर ते प्रयोगशील कलावंत होते. नागपूर येथे दीक्षा भूमीवर सुरू असलेल्या एका कार्यक्रमात हृदयविकाराच्या तीव्र धक्क्याने त्यांचे निधन झाले. 'आंबेडकरी जलसा' कोणत्याही मोबदल्याची अपेक्षा न करता तन्मयतेने सादर करणारा हा नायक आपले गाणे लोकगंगेत मागे ठेवून काळाच्या पडद्याआड गेला. त्यांच्या स्मृतीस विनम्र अभिवादन !

दुसरा धक्का बसला तो वामन निंबाळकरांच्या जाण्याने. कविवर्य वामनराव निंबाळकर एक ज्येष्ठ दलित कवी, समीक्षक, आंबेडकरी विचारवंत होते. १९७३ साली त्यांच्या 'गावकुसाबाहेरील कविता' प्रकाशित झाल्या आणि वाचकांनी त्या कविता डोक्यावर घेतल्या. दलित साहित्याच्या संपादन, प्रकाशन आणि प्रसाराला वामन निंबाळकरांनी वाहून घेतले होते. प्रबोधन, प्रकाशन ही चळवळही त्यांनी सुरू केली होती. त्यांच्या जाण्याने आपली मोठीच हानी झाली आहे.

तिसरा धक्का माजी संमेलनाध्यक्ष डॉ. सुभाष भेंडे यांच्या निधनाने बसला आहे. भेंडे यांनी हलकं फुलकं लेखन केलं असलं तरी त्यांचा पिंड गंभीर लेखनाचाच होता. 'ललित'मध्ये पितळी दरवाजा या नावाचे सदर 'गोमा गणेश' या टोपण नावाने आठ वर्षे चालविले. विनोदाला प्रवृत्ती मानणारे, इतरांच्या लेखनास दाद देणारे, गोव्याची ओढ असणारे भेंडे एक मनस्वी लेखक होते. मनाचा मोठेपणा असणारा हा दिलदार लेखक होता. मुलांनी मराठी भाषा शिकली पाहिजे असे त्यांना वाटायचे. गोवा हिंदू असोसिएशनला त्यांनी देणगी दिली. त्यातून जी. ए. कुलकर्णी यांच्या नावे अनुवादित पुस्तकाला तर नार्वेकर या मित्राच्या नावाने पारितोषिके दिली जातात. साहित्यिकाने व्रतस्थ राहून लेखन करावे आणि स्वतः व्रतस्थ राहून लेखन करणाऱ्या या लेखकाच्या जाण्याने एक उमदा लेखक आपल्यातून नाहीसा झाला आहे.

ज्येष्ठ कला व नाट्यसमीक्षक ज्ञानेश्वर नाडकर्णी यांच्या निधनाने साहित्यक्षेत्राची हानी झाली आहे. मराठी व इंग्रजी भाषेतून कलासमीक्षेच्या क्षेत्रात त्यांनी पन्नास वर्षांहून अधिक काळ लेखन केले आहे. त्यांच्या साहित्य सेवेचा गौरव फ्रेंच सरकारने 'अक्षरांचे शिलेदार' हा पुरस्कार देऊन केला आहे. मराठीत नाट्यसमीक्षक तुलनेने कमी आहेत. त्यांच्या जाण्याने एक मोठा नाट्यसमीक्षक आम्ही गमावला आहे. या सर्व साहित्य शिलेदारांना विनम्र अभिवादन !

प्रस्तुत तिसऱ्या अंकातून मराठी ग्रामीण कवी इंद्रजित भालेराव यांच्या कविता लेखनाच्या प्रेरणा खुद्द त्यांच्याच शब्दात आपणास आस्वादता येतील. ८४व्या अखिल भारतीय साहित्य संमेलनाचे अध्यक्ष उत्तम कांबळे यांच्याविषयी प्राचार्य डॉ. पंडितराव पवार यांनी लिहिलेले ललित लेखनही महत्त्वाचे आहे. स्वातंत्र्यपूर्व काळातील महान संत गाडगेबाबा यांच्याविषयी ज्येष्ठ समीक्षक व संतसाहित्याचे साक्षेपी अभ्यासक डॉ. यु. म. पठाण यांनी नोंदविलेले चिंतन आनंददायी आहे, तसेच अक्षरवैदर्भीचे संपादक सुभाष सावरकर यांनी राष्ट्रसंतांविषयी केलेले ग्रामगीता विषयीचे लेखनही महत्त्वपूर्ण आहे. 'दलित कादंबरी संरचना व आशय सूत्र' या विषयांवरील समीक्षणात्मक लेख महत्त्वपूर्ण आहे. काही कविता, नोंदी, नव्या पुस्तकांचे स्वागत आणि अभिनंदन या सर्वांनी मिळून हा अंक तयार केला आहे तो आपणास नक्कीच आवडेल, अशी अपेक्षा आहे.

धन्यवाद !

संपादक

माझ्या लेखनामागच्या प्रेरणा

इंद्रजित भालेराव

एखाद्या लेखकाच्या समग्र लेखनामागे कोणतीही एकच प्रेरणा असते असे मला वाटत नाही. व्यक्त होणं ही मुख्य प्रेरणा मूळ रूपात कायम उपस्थित असते. परंतु तात्कालिक प्रेरणा मात्र सतत बदलत राहतात. त्या बदलत गेलेल्या प्रेरणांचा विचार करताना अनेक गमती-जमती आणि अनाकलनीय गोष्टी आपल्या लक्षात येतात. आधीच्या आणि नंतरच्या प्रेरणा एकमेकींच्या विरोधात उभ्या असल्याचेही आपल्या लक्षात येते.

माझ्या अगदी पहिल्या लेखनामागची प्रेरणा होती माझा उत्कट देवभोळेपणा. माझ्यावरचे धार्मिक संस्कार असे होते की देवाधर्माशिवाय दुसरा काही विचारच माझ्या मनात येत नसे. मी सतत देवाची भक्ती किंवा धार्मिक ग्रंथांचे पारायण करत बसलेला असे. संपूर्ण भगवद्गीता आणि चक्रधरांची साडेदहाशे सूत्रं मला मुखोद्गत होती. घराणं परंपरेनं महानुभाव पंथीय होते. त्यामुळे माझ्या कवितेचा पहिला उद्गार धार्मिकच होता.

“ करा चक्रेशाचे ध्यान

ईश तोच खरा जाण

ईश कृपेचा सागर

नको घेऊ रे माघार

श्रद्धा ठेव देवावर

माथा ठेव पायावर

भव सागरा दुस्तर

तरण्यास नाम थोर

दास म्हणे इंद्रजित

दूर करी देवा स्वार्थ.”

तेव्हा लिहिलेल्या कवितांपैकी आजही मला पाठ असलेली ही एक कविता. तेव्हाच्या माझ्या जडण-घडणीत खुशालबाई जयत्कर्ण या महानुभाव साध्वीचा फार मोठा वाटा होता. आईवडिलांचा धार्मिक आणि सत्त्वशील स्वभाव तर मला

रक्तातूनच मिळाला होता. त्यांचे संस्कार तर अतूटच असणार. त्याविषयी मी सततच लिहित आलो आहे.

इयत्ता दहावीपर्यंत मी गावातच होतो. जवळच्या गावाला जाऊन-येऊन शाळा करत होतो. तोपर्यंत मी या धर्मछायेतच वावरत होतो. जगण्याची आणि लिहिण्याची प्रेरणा धर्म हाच होता. तोपर्यंत गावाबाहेरचं जगही पाहण्यात आलेलं नव्हतं. महाविद्यालयीन शिक्षणाच्या निमित्ताने वसमतसारख्या तालुका असलेल्या गावी आलो तेव्हा अनुभव आणि वाचनाच्या कक्षा रुंदावत गेल्या. इथल्या बहिर्जी स्मारक महाविद्यालयाचे ग्रंथपाल केशव बा. वसेकर यांनी माझ्यावर नव्या वाङ्मयाच्या वाचनाचे संस्कार केले. माझं धार्मिक स्वरूपाचं वाचन मागे पडलं. वसेकरांमुळे करमणुकीच्या वाचनाकडे मी वळलोच नाही. त्यांनी माझ्यासमोर एकदम दलित साहित्यच ठेवले. वसेकर स्वतः दलित नसले तरी त्यांनी दलित साहित्याची बाजू भक्कमपणे स्वीकारली होती. अस्मितादर्शमधून लिहित असत आणि दलित संमेलनांनाही उपस्थित राहात असत. त्यांच्यामुळे महाविद्यालयात सत्यकथेपासून अस्मितादर्शपर्यंत सर्व चांगली वाङ्मयीन नियतकालिके येत असत.

वसेकरांचा माझ्यावर मी करत असलेल्या वाचनामुळे विशेष लोभ होता. ते मला हवं ते पुस्तक देत असत. चांगली पुस्तकं स्वतः होऊन आवर्जून वाचायला देत. त्यांच्या अभिरुचीमुळे मला दलित साहित्याची गोडी लागली. तेव्हा नुकतीच दलित आत्मकथने येऊ लागली. ती वाचल्यामुळे तर माझी धार्मिकता कुठल्याकुठे पळून गेली. मला अपराधी वाटू लागले. लहानपणापासून असलेल्या दलित मित्रांविषयी मला जास्तच आत्मीयता वाटू लागली. कामावरच्या दलित मजुरांविषयी मला कणव वाटू लागली. त्यातून बदललेल्या माझ्या वागण्यामुळे त्यांची जवळीक वाटू लागली. ग्रामीण साहित्यापेक्षा मला तेव्हा दलित साहित्यच आवडू लागले. दलित साहित्याच्या वाचनाने मी इतका झपाटून गेलो की दलित साहित्यापेक्षा दुसरे काही चांगले असूच शकत नाही, असा माझा पक्का समज झाला होता. ग्रामीण साहित्य त्यासमोर मला अळणी वाटू लागले.

दलित साहित्याच्या प्रभावातून आणि प्रेरणेतून मला दुसऱ्यांदा लिहिण्याचा अंकुर फुटला. मी काही मोडकं-तोडकं लिहू लागलो. वसेकरांना दाखवू लागलो. वसेकरांचा स्वभावही विद्रोहीच होता. त्यामुळे महाविद्यालयात त्यांचा सतत कुणाशी नाही तर कुणाशी संघर्ष सुरू असायचा. त्यांचा स्वभाव फारच कडक होता. माझ्यासारख्या नवोदितांच्या लेखनाचीही ते अशी कडक हजेरी घेऊ लागले. मी

पार हिरमुसून जायचो. त्यांच्या धाकानं मी लिहिणंच बंद करून टाकलं. त्यांनी केलेले वाचनाचे संस्कार मात्र मात्र माझा पाया पक्का करणारे ठरले.

त्यांचा एक-दोन वर्षांचा सहवास मला लाभला. नंतर ते नव्यानेच सुरू झालेल्या जिंतूरच्या ज्ञानोपासक महाविद्यालयात प्राध्यापक म्हणून गेले. ते निघून गेल्यावर मी पुन्हा लिहायला सुरुवात केली. श्यामलाल अग्रवाल आणि गोविंद जोशी या दोन मराठीच्या प्राध्यापकांनी माझ्या लेखनाचं कौतुक केलं. त्यामुळे मला लिहिण्याची प्रेरणा मिळाली.

प्र. ई. सोनकांबळे यांचे 'आठवणींचे पक्षी' वाचून झपाटलेल्या अवस्थेत मी गावाकडच्या आमच्या शेतावरच्या एका दलित कुटुंबाची कहाणी लिहिली. ती अग्रवाल सरांना फार आवडली. 'मांडव राखणं' या शीर्षकाखाली ती महाविद्यालयाच्या 'हुतात्मा' या वार्षिकांकात त्यांनी प्रकाशित केली. महाविद्यालयातल्या सुधाकर मुळे, उत्तम खिल्लारे या प्राध्यापकांनी त्या लेखनाचं कौतुक केलं. त्यामुळे मला लिहायला हुरूप आला. सुरुवातीच्या काळात कुणीतरी केलेलं कौतुक हीही लेखनामागची मोठी प्रेरणा ठरत असते. अशी प्रेरणा मला आता महाविद्यालयातून मिळू लागली. महाविद्यालयाचे प्राचार्य रावसाहेब पतंगे यांनी माझे पुष्कळ लाड केले.

मी अकरावी-बारावीच्या वर्गात असताना लक्ष्मण माने यांचे 'उपरा' हे पुस्तक वाचनात आले. १९८२ साली ग्रंथालीने मराठवाड्यात दौरा केला होता. त्यांच्या नांदेडच्या ग्रंथप्रदर्शनातून मी 'उपरा' घेतलं होतं. याही पुस्तकाच्या वाचनाने मी झपाटून गेलो होतो. लहानपणी आमच्या दारात कैकाडी उतरत असत. त्यांच्या एका माझ्या समवयस्क मुलीशी माझी मैत्री जुळली होती. 'उपरात'लं कैकाड्याचं जगणं वाचून मला ते सगळं आठवलं आणि हीरा नावानं त्या मुलीचं व्यक्तिचित्र लिहिलं. त्यावर झेल्या आणि चानीचाही प्रभाव होता.

कैकाडी मुलीचं हे व्यक्तिचित्र मी प्रा. श्यामलाल अग्रवाल यांना दाखवलं. त्यांना ते फार आवडलं. त्यांनी ते ठेवून घेतलं. एकेदिवशी हॉटेलमध्ये आम्ही मित्र चहा पीत असताना अचानक मराठवाडा दैनिकाच्या रविवार पुरवणीत ते छापून आलेलं पाहावयास मिळालं. माझ्यासाठी ती फारच आनंदाची गोष्ट होती. अग्रवाल सरांनी ते परस्पर अनंतराव भालेराव यांच्याकडे पाठवून दिलं आणि त्यांनाही ते आवडलं असावं, त्यांनी ते प्रकाशित केलं. वसमतसारख्या तालुकावजा गावात वकील, डॉक्टर आणि प्राध्यापक सगळेच माझं कौतुक करू लागले. माझ्यासाठी ती माझा स्तर उंचावणारी गोष्ट होती. बरेचसे प्राध्यापक तर मला आदराची वागणूक

देऊ लागले. पुढच्या लेखनासाठी ही गोष्ट प्रेरणादायक ठरली असणार.

पुढे हे हिराचे व्यक्तिचित्र माझ्या 'गाई घरा आल्या' या पुस्तकात प्रकाशित झालं. विद्यापीठातून अभ्यासाला लागलं आणि कर्नाटकच्या मॅट्रिकच्या पुस्तकातही ते अभ्यासाला आलं. माझं हे लेखन अकरावी-बारावीला असताना उपरा या दलित आत्मकथनाच्या प्रेरणेतून जन्माला आलं होतं. याची आठवण मी कसा विसरू शकेन.

उत्तम बंडू तुपे यांचं 'काठ्यावरची पोट' हेही तेव्हा मला खूप खूप आवडलेलं पुस्तक. उत्तम बंडू तुपे यांच्या कुठल्या तरी एका कादंबरीतला आडरानात बाळंत होणाऱ्या बाईचा प्रसंग वाचताना मला आईनं सांगितलेली माझ्या जन्माची कहाणी आठवू लागली आणि माझी प्रसिद्ध 'जल्म' नावाची कविता जन्माला आली.

दलित साहित्याच्या आणि त्यातल्या त्यात दलित आत्मकथनांच्या प्रेरणेतून सुरुवातीच्या माझ्या लेखनाचे जन्माला आलेले हे काही नमुने मुद्दाम उदाहरणादाखल मी इथे सांगितले आहेत. अबोध स्वरूपात आणखीही काही प्रेरणा मला दलित साहित्यातून मिळाल्या असणार.

याच काळात आमच्या बहिर्जी स्मारक महाविद्यालयात १८वे मराठवाडा साहित्य संमेलन झाले. तेही मला जवळून अनुभवता आले. भगवंतराव देशमुख, नरहर कुरुंदकर, प्र. ई. सोनकांबळे, ना. धों. महानोर, लक्ष्मण देशपांडे असे काही लोक आणि त्यांना मिळालेला प्रतिसाद मला तिथे पाहायला मिळाला. आपणही असंच लेखक-कवी व्हावं अशी अबोध प्रेरणा त्यातून नक्कीच मिळाली असणार.

याच दरम्यान वैजापूरला रा. रं. बोराडे यांनी घेतलेल्या ग्रामीण आत्मकथन कौशल्य विकास शिबिरातही बोराडे, यादव, चंदनशिव, मुलाटे, कोंडविलकर यांच्यासारख्या लेखकांनी मार्गदर्शन करून आमच्यात लेखनाविषयी प्रेरणा पेरल्या होत्या. त्याचाही पुष्कळ परिणाम झाला असणार.

शेतकरी संघटना आणि शरद जोशी एकाच वेळी वाचायला मिळाले तोही काळ हाच. शेतकरी आंदोलनांना मिळणारा प्रतिसाद आणि शेतकऱ्यांचे प्रश्न मी जवळून पाहत होतो. त्यानेही कुठेतरी माझ्यात लेखन प्रेरणा निर्माण केली असणार.

वैजापूरच्या शिबिरामुळे आनंद यादवांचे जवळून संबंध आले. त्यांच्या गद्यलेखनाने जसे झपाटून टाकले तसे त्यांच्या कवितेने झपाटले नाही. ना. धों. महानोरांच्या कवितेने झपाटले; पण मला माझ्यासाठी ती कविता अनुकरणीय वाटली नाही. कारण त्यांचे आणि माझे अनुभवविश्व कृषी जीवनाशी संबंधित असूनही वेगळेच होते. नारायण सुर्वे मात्र मला अनुकरणीय वाटले. त्यांच्या आणि

बहिणाबाईंच्या कवितेने मला प्रेरणा दिली. शेतकरी संघटनेची बैठक आणि नारायण सुर्वे यांची काव्यप्रकृती यांच्या प्रेरणेतून माझ्या काही कवितांचा जन्म झालेला आहे. विद्यमान कवींपैकी नारायण सुर्वे हे माझ्यासाठी सर्वाधिक प्रेरणादायी कवी आहेत. योगायोगाने त्यांच्याशीही जवळून संबंध आले. त्यांचा सहवासही प्रेरणादायी ठरला. माझ्या कवितेच्या व्यासपीठीय सादरीकरणामागेदेखील नारायण सुर्वे यांच्या सादरीकरणाची प्रेरणा आहे. गंभीर कविता ज्या गांभीर्याने सादर करून ते रसिकांची दाद मिळवतात ती गोष्ट मला अनुकरणीय वाटली. कविता वाचनाच्या फडात बावरून गेलेल्या मला नारायण सुर्वे यांच्या सादरीकरणामुळे एक दिशा मिळाली.

मी करत असलेलं सततचं वाचन हीदेखील माझ्यासाठी एक मोठी प्रेरणा असते. स्वगौरवाचा दोष पत्करून सांगू इच्छितो की माझे वाचन तसे प्रचंड आहे. अलीकडच्या काळात मी हिंदीतले वाङ्मयही पुष्कळ वाचतो. हिंदी आणि मराठी या दोन भाषांमध्ये अनुवादित झालेले वाङ्मय झपाटून वाचतो. तिसरी कुठली भाषा मला येत नसल्यामुळे या दोन भाषांतून जग समजून घेण्याच्या मर्यादा मला पडतात. म्हणून या दोन भाषांचा पुरेपूर उपयोग करण्याचा मी प्रयत्न करतो. अशा स्वरूपाचे वाचन मला माझ्या लेखनासाठी फार प्रेरणा देणारं ठरतं. कोणतीही वाङ्मयीन कलाकृती वाचताना आपल्या मनात एक समांतर कलाकृती निर्माण होत जाते. याच प्रक्रियेमुळे आपणाला वाचनाचा आनंद प्राप्त होत असतो. अर्थात मनात प्रेरणा निर्माण करण्यापुरते आणि तुमच्या अनुभवाचे कलात्मक आकार तुमच्या लक्षात आणून देण्यापुरतेच मर्यादित काम वाचनातून होते. तुमचे लेखन सकस होण्यासाठी तुमच्या अनुभवाचे वेगळेपण आणि तुमची पृथक् अन्वयशक्ती असणं महत्त्वाचं असतं. केवळ धक्का देण्याचे काम तुमच्या वाचनाची प्रेरणा करते, पुढची गती तुम्हाला स्वयंभूपणे घ्यावी लागते. नाहीतर ही प्रेरणा केवळ अनुकरणापुरती मर्यादित राहते. तुमच्या लेखनात ती कस निर्माण करू शकत नाही.

मी माझ्या विद्यार्थीदशेत लोकगीतांचे पुष्कळ संकलन केलेले होते. माझ्या कविता लेखनाच्या पाठीमागे हे संकलन मोठी प्रेरणा म्हणून उभे आहे. आईनं सांगितलेल्या ओवीचा विसरलेला चरण पूर्ण करण्याच्या निमित्तानेच मी प्रथम शब्द जुळवायला सुरुवात केली. असे करता करताच स्वतंत्र ओळी जुळवायला लागलो. अनुभवांचे आकार शोधायला लागलो. ते शब्दातून मांडायला लागलो.

पुढे जाणकारांनी कविता लिहायला लागलो. तेव्हा लोकगीतांच्या ओळी धृपदासारख्या वापरून त्याभोवती स्वतःच्या अनुभवांची गुंफण करायला लागलो.

त्याला काही उथळ स्वभावाच्या लोकांनी वाङ्मयाचौर्य म्हटलं. त्यांच्या तोंडावर हात ठेवणे शक्य नसल्यामुळे मी माझ्या कवितेचं कर्तृत्व लोकार्पण करून टाकलं. माझ्या अखड्या कवितेला एका ओळीसाठी लोक लोकागीत म्हणू लागले ही गोष्ट मी माझ्यासाठी निंदेऐवजी स्तुती समजली. त्यामुळेच लोकवाङ्मयापासून मिळालेली प्रेरणा मी लपवून ठेवली नाही. ती जाहीर मान्य केली. कवितेच्या धृपदाच्या ओळीच्या ठिकाणी लोकागीताची ओळ जशाला तशी ठेवण्यामागचे कारणही तेच होते. या संदर्भातली उदाहरणं कितीही देता येतील; पण ती मीच देण्याऐवजी जाणकारांनीच शोधवीत हे अधिक चांगले.

वाचकांना मिळालेला प्रतिसाददेखील लेखन करण्यासाठी प्रेरणादायी ठरतो. लेखनाला पुरस्कार मिळाल्यामुळे पुढच्या लेखनाला प्रेरणा मिळते असे मी म्हणणार नाही. पुरस्कारामुळे आनंद निश्चित होतो; पण प्रेरणा मला तरी मिळत नाही. परंतु वाचकांचा उत्कट प्रतिसाद मात्र मला पुढच्या लेखनाची प्रेरणा देऊन जातो. सुदैवाने असा उत्कट प्रतिसाद मला माझ्या लेखनाच्या अगदी सुरुवातीपासून मिळत आलेला आहे. असा प्रतिसाद मला माझ्या लेखनासाठी प्रोत्साहक ठरलेला आहे. सामान्य मजूर, शेतकरी माणसापासून भालचंद्र नेमाडे, पु. ल. देशपांडे यांच्यापर्यंत आणि शरद जोशी, आर. आर. पाटील, एन.डी. पाटील यांच्यापर्यंत माझ्या कविता लेखनाला आणि कवितेच्या सादरीकरणाला मला भरभरून दाद मिळाली आहे. अशी दाद मिळते तेव्हा मागे फिरून पाहण्याची गरजच उरत नाही. प्रतिसादाच्या प्रेरणेतून आपली धाव पुढे पुढेच जात राहते. प्रतिसादाची अपेक्षा न करणारा कवी अपवादच म्हणावा लागेल.

काही लेखनासाठी प्रकाशक आणि संपादकांचा तगादाही प्रेरणादायी ठरल्याचा मला अनुभव आहे. कविता लेखनासाठी कोणताच तगादा उपयोगी ठरत नाही. गीतलेखन तगाद्यातून होऊ शकते. माझ्या संदर्भात सांगायचे झाले तर ललित गद्य लेखनाचे तगादे मला प्रेरणादायक ठरले आहेत. अलीकडच्या काळातले माझे बहुतेक ललित गद्यलेखन दिवाळी अंकांच्या संपादकांच्या तगाद्यातूनच निर्माण झालेले आहे. मी लिहिलेली जुजबी स्वरूपाची समीक्षाही अशाच तगाद्यातून निर्माण झालेली आहे. सदर लेखनासाठी वृत्तपत्राच्या संपादकांनी लावलेल्या तगाद्यातून माझ्या काही पुस्तकांचा जन्म झालेला आहे. असे लेखनही चांगले उतरून त्याला वाचकांचा चांगला प्रतिसाद मिळाल्याचा अनुभव माझ्या पदरी आहे.

क्रियापदबंधांची उसनवारी

डॉ. कलिका मेहता

भाषा हा मनुष्यसमूहांना एकत्र बांधून ठेवणारा सर्वांत मजबूत असा धागा आहे. समान भाषा बोलणारी माणसं एकमेकांशी अदृश्य नात्यांनी जोडली गेलेली असतात. माणूस मुळात समाजप्रिय असल्याने तो गट करूनच राहतो आणि गटात एकत्र राहणाऱ्या व्यक्ती, एकमेकांशी संपर्क साधण्याच्या गरजेतून एक भाषा बोलायला लागतात. ती भाषा कालांतराने त्यांच्या संस्कृतीचा अविभाज्य घटक बनते. पण अशा प्रकारे एक भाषा बोलणारा भाषक समाज, फार काळ एखाद्या बेटासारखा एकाकी, इतरांपासून वेगळा राहू शकत नाही. परकीय हल्ले, नैसर्गिक आपत्ती यामुळे केलेली स्थलांतरे, व्यापारउदीम अशी अनेक कारणे या समाजगटांना एकत्र आणतात. अलीकडच्या काळात तर माणसांची जागा बदलायची क्षमता आणखी वाढली आहे. अशा स्थलांतरांमुळे एकत्र आलेल्या दोन भाषा व्यवस्थांमध्ये मग उलथापालथ सुरू होते. अर्थातच अशा उलथापालथीतही नियमितता असते. त्यात समान सूत्रे, नियम शोधता येतात. त्यांचे वेगवेगळे प्रकार निश्चित करता येतात.

या भाषिक घडामोडींसाठी किमान दोन किंवा त्याहून अधिक भाषक समाज एकत्र येणे आवश्यक असते आणि त्यातूनच द्वैभाषिकता किंवा बहुभाषिकता निर्माण होते. एखादा समाज किंवा राष्ट्र बहुभाषिक असणे ही आता जागतिक पातळीवर नेहमी घडत असणारी घटना आहे. भारतातील बहुभाषिकता ही तर सामाजिक भाषावैज्ञानिकांना सतत खुणावत राहणारे असे आव्हान आहे. उलटपक्षी जंगलात राहणाऱ्या, लोकसंपर्कापासून दूर असणाऱ्या काही आदिम जमाती सोडल्यास, एकभाषिक समाज ही अशक्यप्राय वाटणारी परिस्थिती आहे. अशा एकत्र राहणाऱ्या दोन किंवा अधिक भाषक समाजांची, एकमेकांशी संपर्क साधण्याची अपरिहार्यता कधी एका समाजाला स्वतःच्या भाषेचा त्याग करायला लावते तर कधी भाषापालट, भाषासरमिसळ, उसनवारी यातून एक संकरित, मिश्र वाणी तयार होण्याची शक्यता निर्माण होते. दोन भाषा एकमेकांमध्ये बेमालूमपणे मिसळून जातात. या सरमिसळीतही, 'बळी तो कान पिळी' या न्यायानुसार बहुसंख्यांकांच्या किंवा यजमान भाषेच्या ध्वनी, शब्द आणि कधीकधी वाक्यरचनासुद्धा या तिन्ही

पातळ्यांवरची भाषिक वैशिष्ट्ये अल्पसंख्याकांची किंवा पाहुणी भाषा आत्मसात करते. हा परिणाम अटळ असतो.

मी आता ज्या द्विभाषिक समाजाच्या बोलीचा अभ्यास केला, तो समाज महाराष्ट्रात आहे; पण मूळचा तो गुजरातमधला. व्यापारधंद्याच्या निमित्ताने उत्तर गुजरातमधल्या, मेहसाणा जिल्ह्यातल्या सिद्धपूर पाटण गावातून आणि आसपासच्या परिसरातून येऊन महाराष्ट्रात स्थायिक झालेला आहे. या समाजाच्या बोलीबद्दल सांगण्याआधी या भाषक समाजाची थोडी पार्श्वभूमी देणे आवश्यक आहे. जैन धर्मात श्वेतांबर आणि दिगंबर हे दोन प्रमुख पंथ आहेत. त्यातल्या श्वेतांबर पंथाच्या दशा श्रीमाळी या समाजगटातल्या काही कुटुंबांनी सुमारे २५०-३०० वर्षांपूर्वी महाराष्ट्रात स्थलांतर केले. उत्तर गुजरातमधला हा भाग बडीशेप, जिरे अशा मसाल्याच्या पदार्थांसाठी प्रसिद्ध; पण महाराष्ट्रात आल्यावर या समाजाने प्रामुख्याने कापड व्यवसाय, सराफी, सावकारी आणि कुळांकडून कसून घेतलेली शेती यातच जम बसवला. प्रथम या समाजातली २-३ कुटुंबे महाराष्ट्रात आली असावीत. थोडा जम बसल्यानंतर त्यांनी आपल्या इतर नातेवाईकांनाही बोलावून घेतले असावे. ही कुटुंबे सुरुवातीला महाराष्ट्रातल्या येवला, मालेगाव आणि अमळनेर या भौगोलिक पट्ट्यात व आसपासच्या खेड्यांमध्ये स्थायिक झाली. काही कुटुंबे आधी परांड्यात व तिथून पुण्याजवळच्या तळेगाव ढमढेरे येथे राहू लागली. नंतर या कुटुंबांच्या पुढच्या पिढ्या व्यापाराच्या निमित्ताने नाशिक, पुणे, मुंबई, सोलापूर, धुळे इत्यादी शहरांमध्ये आल्या. या समाजातल्या काही कुटुंबांची आता सातवी-आठवी पिढी महाराष्ट्रात राहते आहे. म्हणजे गेल्या २५०-३०० वर्षांपासून मराठी आणि गुजराती या दोन भाषक समाजांचे सहअस्तित्व चालत आलेले आहे.

याचा अर्थ महाराष्ट्रात सर्वप्रथम आलेले कुटुंबातले सदस्य वगळता, त्यानंतरचे सर्वजण महाराष्ट्रात जन्मले आणि इथेच मराठी भाषेच्या आणि लोकांच्या संगतीत मोठे झाले. सामाजिकदृष्ट्या एकटे पडू नये म्हणून गुजरातीबरोबरच मराठीही बोलायला लागले. सुरुवातीला कदाचित मोडके-तोडके मराठी बोलायला शिकले असावेत. कदाचित सुरुवातीला मराठी लोकांशी बोलताना गुजराती वाक्यरचना आणि तिच्यात हळूहळू, नव्याने कळत जाणारे मराठी शब्द अशी मिश्र बोली बोलली जात असावी. कालांतराने ही मिश्र बोली उंबरठा ओलांडून घरात आली असावी. नंतर जन्मलेली पिढी घरातही हीच बोली बोलू लागली असावी. तीच त्यांची प्रथमभाषा किंवा मातृभाषा बनली असावी. चांगले मराठी बोलायला येऊ

लागल्यानंतर मराठी लोकांशी मराठीत संवाद साधला जाऊ लागला असावा.

या द्विभाषिकतेला महत्त्वाचा हातभार लावला तो मराठी माध्यमाच्या शिक्षणाने. महाराष्ट्रात मुंबई सोडल्यास, त्या काळी गुजराती शाळा नव्हत्या. त्यामुळे मराठी शाळा शिक्षणाला पर्यायच नव्हता. आता अलीकडच्या पिढीतली, विशेषतः शहरातली मुले इंग्रजी माध्यमातही शिक्षण घेत आहेत. त्यामुळे घरात गुजराती मराठीची मिश्रबोली आणि घराबाहेर शिक्षणामुळे सरावाचे, सफाईदार होत गेलेले मराठी अशी द्वैभाषिकता निर्माण झाली. घरात बोलल्या जाणाऱ्या मिश्र बोलीलाही हळूहळू पूर्णाकार प्राप्त झाला.

ही जैन दशा श्रीमाळी घरांमध्ये बोलली जाणारी मिश्र बोली तिला मराठीची बोली म्हणता येईल की नाही हे सांगता येणार नाही. पण ती गुजरातीची बोलीही नक्कीच नाही. प्रमाण गुजरातीपासून ती खूप दूर गेलेली आहे. जैन दशा श्रीमाळी भाषक तिला गुजराती म्हणतात कारण ते तिला मराठीपेक्षा वेगळी मानतात. पण आपण गुजरातमधली गुजराती बोलत नाही याची त्यांना पूर्ण कल्पना आहे. त्यांच्यातलेच काही या मिश्र बोलीला 'धेडगुजरी' म्हणतात. धुळे, अमळनेर भागांत या बोलीला 'पटणी' बोली म्हणतात. 'पटणी' हे या बोलीच्या भाषकांच्या आडनावांपैकी एक आडनाव. ते विशेषतः येवल्यात राहणाऱ्या जैन दशा श्रीमाळी भाषकांमध्ये आढळते. या बोलीच्या भाषकांना गुजराती भाषेचे औपचारिक शालेय शिक्षण मिळालेले नाही हे मागे सांगितले; पण तरीही अगदी नव्या पिढीचा अपवाद वगळता जवळजवळ ८० टक्के लोकांना गुजराती लिपी वाचता येते. हा समाज तसा धार्मिक प्रवृत्तीचा असल्यामुळे व जैनांचे बरेचसे धार्मिक वाङ्मय विशेषतः गुजरातमधून प्रकाशित होणारे, गुजराती लिपीत छापलेले असते. या समाजातले लोक लहान मुलांनाही थोडेतरी धार्मिक शिक्षण कटाक्षाने देत असतात. त्यामुळे स्तोत्रांचे, मंत्रांचे पाठांतर करता करता अक्षरओळख आणि गुजराती वाचनाचा सराव त्यांना आपोआप होत असतो. ज्या गावांमध्ये गुजराती वर्तमानपत्रे, नियतकालिके पोचू शकतात तिथल्या काही कुटुंबांमध्ये ती नियमितपणे घेतली जातात. धार्मिक पुस्तकेही मागवली जातात. मात्र, अगदी कमी लोकांना गुजराती लिहिता येते. एकतर मराठीतून शिक्षण झालेले असल्यामुळे मराठीची चारही कौशल्ये उत्तम अवगत असतात. त्यामुळे दैनंदिन, सामाजिक वा व्यावहारिक क्षेत्रात कोणतेही काम अडत नाही. गुजराती लिहिण्याची गरज भासावी अशी वेळही त्यांच्यावर येत नसावी. तीर्थयात्रेच्या किंवा पर्यटनाच्या निमित्ताने वर्षातून २-३ वेळा

गुजरातमध्ये जाणे होते. पण गुजरातमध्ये फारसे नातेवाईक नाहीत. अगदी अलीकडच्या काळापर्यंत बेटी व्यवहारही इथे स्थायिक झालेल्या कुटुंबापुरताच मर्यादित राहिलेला होता. गेल्या एक-दोन दशकांपासून गुजरातमध्ये मुलगी देण्याचे प्रमाण थोडसे वाढले आहे.

मी ही बोली बोलणाऱ्या भाषागटाच्या Attitudinal Study म्हणजे त्यांच्या मराठी भाषेबद्दलचा आणि मराठी भाषकांबद्दलचा दृष्टिकोन, त्याचा भाषावैज्ञानिक अभ्यास केला. हा अभ्यास करताना एकूण ३१० भाषकांच्या मुलाखती मी घेतल्या.

मी स्वतः याच भाषक गटातील असल्यामुळे या मुलाखती मी याच मिश्र बोलीत घेतल्या. त्यामुळे उत्तरेही याच बोलीत मिळाली. त्या उत्तरांमध्ये क्रियापदांचे, क्रियापदबंधांचे व संयुक्त क्रियापदांचे जे नमुने मिळाले त्याचे वर्गीकरण आणि विश्लेषण या लेखात दिले आहे. ध्वनिमुद्रित केलेल्या भाषितांमध्ये पुन्हा पुन्हा आढळलेले क्रियापदबंध, त्यांची मूळ चौकट मराठी आहे की गुजराती किंवा मूळ चौकट गुजराती असली तरी मराठीमुळे तिच्यात झालेले बदल शोधून काढायचा हा प्रयत्न आहे.

मराठीत किंवा गुजरातीत बऱ्याचदा एका क्रियेचा बोध होण्यासाठी एकाच धातूऐवजी नाम + क्रियापद अशा क्रियापदबंधांचा वापर करावा लागतो. उदा. मराठी - प्रेम करणे, उडी मारणे. गुजराती - आराम करवु, वरसाद पडवु. पण हे केवळ गुजराती किंवा मराठीचे वैशिष्ट्य नाही. हिंदी, बंगाली, संस्कृत, सिंधी, कोंकणी या सर्वच आर्यभारतीय भाषांमध्ये, द्रविडी भाषांमध्ये आणि इंग्रजीमध्येही असे क्रियापदबंध दिसतात. 'मारणे' हे मराठीतले क्रियापद जर उदाहरणादाखल घेतले तर 'बाण मारणे, गोळी मारणे' यातून 'मारणे' या क्रियापदाच्या खऱ्या अर्थाचा, 'मारणे' या क्रियेचा बोध होतो. परंतु उडी मारणे, गप्पा मारणे यामध्येही बाण व गोळीप्रमाणे उडी किंवा गप्पा ही नामे असली तरी आणि त्यांच्या बरोबर 'मारणे' हे क्रियापद वापरलेले असले तरी त्यामध्ये 'मारणे' या अर्थाशी काहीही संबंध नाही. 'मारणे' या क्रियापदाबरोबर 'उडी' हे नाम आल्यानंतर नाम + क्रियापद मिळून त्यातून एकत्रित अर्थ निघतो. 'उडी' ऐवजी 'गप्पा' हे नाम वापरले तर पुन्हा संपूर्ण क्रियापदबंधाचाच अर्थ बदलतो म्हणजेच 'उडी' किंवा 'गप्पा' ही नामे आणि 'मारणे' हे क्रियापद असे मिळून एका क्रियेचा बोध होतो. किंवा ती क्रिया मूळ धातूपदातून प्रतीत होणाऱ्या क्रियेपेक्षा वेगळी असते. किंबहुना नाम आणि क्रियापद हा क्रियापदबंध म्हणजेच एक क्रियापद बनते.

जैन दशा श्रीमाळी बोलीतले असे क्रियापदबंध पाहिले तर ते मराठीतून जसेच्या तसे घेतले आहेत की गुजरातीतून आणि तसे घेताना त्यांच्या मूळ स्वरूपात काही बदल झाले आहेत का व ते कोणते याची ही काही निरीक्षणे. जैन दशा श्रीमाळी बोलीत नाम + क्रियापद या क्रियापदबंधाचे मुख्य चार प्रकार दिसतात.

प्रकार १

१.	नाम मराठी + क्रियापद मराठी
२.	नाम मराठी + क्रियापद गुजराती
३.	नाम गुजराती + क्रियापद गुजराती
४.	नाम गुजराती + क्रियापद मराठी

एकूण क्रियापदबंधांचे आठ प्रकार आढळले पण ते या मुख्य चार प्रकारांच्या अंतर्गतच येतात.

प्रकार १

नाम मराठी + क्रियापद मराठी

या मुख्य प्रकारांतर्गत दोन उपप्रकारांचा समावेश होतो.

(अ) जैन दशा श्रीमाळी बोलीत नाम + क्रियापद दोन्हीही मराठीतून जसेच्या तसेच घेतलेले आहे.

प्रकार १

मराठी	गुजराती	जैन दशा श्रीमाळी बोली
चित्र काढ	चित्र दोर	चित्र काढ
कपडे घाल	कपडा पेर	कपडा घाल
थाप मार	फेंके राख	थापो मार
विचार कर	विचार	विचार कर
काळजी वाट	चिंता लाग	काळजी वाट
सवय लाग	टेव पड	सवय लाग
बी पेर	बीज वाव	बी पेर
लग्न ठर	लग्न नक्की था	लगन ठर

यात जैन दशा श्रीमाळी बोलीतल्या क्रियापदबंधाचे रूप व त्यांचा अर्थ हे दोन्ही मराठीच आहेत. काही ठिकाणी नाम मराठीतून घेतलेले आहे; पण ते गुजराती नामांच्या लिंगवचनाच्या नियमांप्रमाणे बदलले आहे. कपडे व लग्न हे दोन्ही शब्द गुजरातीतही आहेत.

मराठी	जैन दशा श्रीमाळी बोली
उदा. कपडे घाल	कपडा घाल
लग्न ठर	लगन ठर
दिवाळे काढ	दिवाळु काढं
गप्पा मार	गप्पो मार

(ब) दुसऱ्या उपप्रकारातही जैन दशा श्रीमाळी बोलीत क्रियापदबंधातले नाम + क्रियापद दोन्ही त्यांच्या अर्थासहित मराठीतून घेतली आहेत; पण गुजरातीत त्या अर्थाच्या क्रियापदबंधामध्ये क्रियापद हे मराठीसारखेच आहे. त्यामुळे मराठी, गुजराती व जैन दशा श्रीमाळी बोली या तिन्हीतही क्रियापदं एकसारखीच आहेत. नाम मात्र मराठीतून घेतलेले आहे. उदा.

प्रकार ६

मराठी	गुजराती	जैन दशा श्रीमाळी
हट्ट कर	जिद कर	हट्ट कर
भांडण कर	झगडो कर	भांडण कर
पाऊस पड	वरसाद पड	पाऊस पड
फरक पड	फेर पड	फरक पड
उडी मार	कूदको मार	उडी मार
ओटी भर	खोळो भर	ओटी भर

(२) क्रियापदबंधाचा दुसरा मुख्य प्रकार आढळतो तो नाम मराठी + क्रियापद गुजराती असा. यात चार उपप्रकार दिसतात.

प्रकार ३

मराठी	गुजराती	जैन दशा श्रीमाळी बोली
सुरुवात हो	शुरूवात था	सुरुवात था
चेंडू खेळ	दडो रम	चेंडू रम
घंटा वाजव	घंटी वगाड	घंटा वगाड
भाजी निवड	भाजी चूट	भाजी चूट
राग ये	गुस्सो आव	राग आव
लेख लिही	लेख लख	लेख लख

या प्रकारामध्ये क्रियापद गुजराती आहे आणि ते मूळ गुजराती क्रियापद मराठी क्रियापदाच्या अर्थाचे आहे. नाम मात्र मराठीतून जसेच्या तसे घेतलेले आहे.

(ब)

प्रकार ४

मराठी	गुजराती	जैन दशा श्रीमाळी बोली
वाट पाहा	राह जो	वाट देख/जो
झोका घे	हिचको खा	झोको ले
मुलगा/गी हो	बाबो/बेबी आव	छोकरो/छोकरी था
नाव ठेव	नाम पड	नाम मुक
भाषा ये	भाषा आवड	भाषा आव
थंडी वाज	ठंडी लाग	थंडी वाग
दात घास	दात साफ कर	दात घस
चादर टाक	चादर पाथर	चादर नाख

या प्रकारामध्ये नाम मराठी + क्रियापद गुजराती आहे; पण ते क्रियापद मूळ मराठी क्रियापदबंधातल्या क्रियापदाच्या अर्थाचे गुजराती क्रियापद आहे. त्या अर्थाचा मूळ गुजराती क्रियापदबंध वेगळाच आहे. त्यामध्ये गुजराती क्रियापद आहे.

(क)

प्रकार ५

मराठी	गुजराती	जैन दशा श्रीमाळी
सवय लाव	टेव पाड	सवय लगाड
चष्मा लाव	चष्मा पेर	चष्मो लगाड
फटाके उडव	फटाका फोड	फटाका उडाव
पैसे बुडव	पैसा डुबाव	पैसा बुडाव
कपडे सुकव	कपडा सुकव	कपडा सुकाड
फोटो दाखव	फोटो बताव	फोटो देखाड
डाळ शिजव	डाळ चढाव	डाळ शिजाड

इथे मराठी क्रियापदबंधाच्या अर्थाचा गुजराती क्रियापदबंध वेगळाच आहे; पण मराठी क्रियापदबंधातले क्रियापद हे प्रयोजक असल्यामुळे जैन दशा श्रीमाळी बोलीतही त्या अर्थाचे गुजराती प्रयोजक आहे किंवा गुजराती प्रयोजक बनण्याच्या नियमाप्रमाणे ते जैन दशा श्रीमाळी बोलीत बनवले गेले आहे. गुजरातीत आव आणि आड ही दोन क्रियापदाची प्रयोजक रूपे बनतात.

उदा. कर कराव करावडाव
डुब डुबाव डुबाड

(ड)

प्रकार ७

मराठी	गुजराती	जैन दशा श्रीमाळी
माहिती सांग	माहिती के	माहिती के
साडी नेस	साडी पेर	साडी पेर
कंटाळा ये	कंटाळो आव	कंटाळो आव
कणीक मळ	कणक बांध	कणेक बांध

यात क्रियापद गुजरातीच आहे. पण नामे गुजराती व मराठीत एकसारखीच आहेत. त्यामुळे नाम कुटून घेतले गेले हे ठामपणे सांगता येत नाही.

(३) क्रियापदबंधाचा तिसरा प्रकार

नाम गुजराती + क्रियापद गुजराती

प्रकार ८

मराठी	गुजराती	जैन दशा श्रीमाळी
केस विंचर पत्र लिही	वाळ वळाव कागळ लख	वाळ वळाव कागळ लख

या तिसऱ्या प्रकारच्या क्रियापदबंधाची फक्त दोनच उदाहरणे आढळली. मराठीत यासाठी असलेल्या क्रियापदबंधात नामे व क्रियापदे पूर्णतः वेगळी आहेत.

(३) क्रियापदबंधाचा चौथा प्रकार

नाम गुजराती + क्रियापद मराठी असा.

प्रकार २

मराठी	गुजराती	जैन दशा श्रीमाळी बोली
डोळे उघड नाव घाल जांभई दे पाय धर भाजी चिर तांदूळ निवड	आंख खोल नाम नाख बगासो खा पग पकड शाक समार/काप चोखा वेण	आंखो उघड नाम घाल बगासो दे पग धर शाक चिर चोखा निवड

यात जैन दशा श्रीमाळी बोलीत नाम आणि क्रियापद मिळून झालेल्या पदबंधामध्ये क्रियापद मराठीतून जसेच्या तसे घेतले आहे. पण नामे गुजराती आहेत. जैन दशा श्रीमाळी बोलीत आढळलेल्या क्रियापदबंधाच्या आठ प्रकारांपैकी जास्त म्हणजे एकूण पाच क्रियापदबंध हे गुजराती क्रियापदे असणारे आहे. त्यांचा वाक्यात उपयोग होतानाही गुजराती क्रियापदाला लागणारे काळाचे, लिंगवचनाचे प्रत्यय लागूनच त्यांचं रूप बनते.

उदा. तेअे बगासो दीदो.

मी चित्र काढू के ?

फटाका उडवू नको.

ते घणी थापो मारं छे.

तरीही क्रियापदबंधाच्या पहिल्या प्रकाराची म्हणजे नामे मराठी आणि क्रियापदेही मराठी ही उदाहरणे सर्वांत जास्त आढळली. त्यांचा अर्थही मराठीतल्या

क्रियापदबंधाचाच होतो. यातही ज्या क्रियापदांपासून क्रियापदबंध बनलेले आहेत ती मराठी क्रियापदे जास्त करून कर, मार, लाग, काढ, घाल ही आहेत.

वरील क्रियापदबंध शोधताना मिळालेली वापराची क्षेत्रे राजकारण, क्रीडाजगत, बांधकाम व्यवसाय, करमणूक, अपघात, शेअरबाजार, शिक्षण, बाजार, प्रवास इ. होती. म्हणजे हे क्रियापदबंध या क्षेत्रांमधल्या घडामोडी सांगण्यासाठी वापरलेले होते. या वेगवेगळ्या क्षेत्रातले क्रियापदबंध तपासायचे कारण असे की जैन दशा श्रीमाळी बोलीचा वापर मुख्यत्वेकरून भाषकांना अत्यंत जवळच्या वाटणाऱ्या अशा लोकांबरोबर जवळिकीच्या संपर्क जाळ्यामध्ये होतो.

उदा. नातेवाईक, काही मित्रमंडळी, देऊळ, लग्नकार्य, इतर ठिकाणी म्हणजे शाळा, कॉलेज, दवाखाना इ. ठिकाणी मराठी बोलले जाते. त्यामुळे राजकारण, प्रवास, शिक्षण इ.बद्दल जेव्हा या बोलीचे भाषक एकमेकांशी बोलतात तेव्हा त्या संभाषणात वापरल्या जाणाऱ्या क्रियापदबंधांचे स्वरूप कसे असते हाही कुतूहलाचा विषय आहे.

या भाषावापराच्या इतर क्षेत्रातल्या क्रियापदबंधांमध्ये मात्र मराठी क्रियापदांचा किंवा मराठी क्रियापदांच्या अर्थाच्या गुजराती क्रियापदांचा वापर जास्त होतो आहे असे आढळले. जिथे गुजराती क्रियापदेच वापरलेली आढळली तिथे ती मराठी व गुजरातीत सारखी आहेत असे दिसले.

	मराठी	गुजराती	जैन दशा श्रीमाळी बोली
उदा.	<u>बांधकामक्षेत्र</u>		
	पाया घाल	पाया भर	पायो घाल
	स्लॅब टाक	धाबु भर	स्लॅब नाख
	रंग दे	रंग कर	रंग देवु/आप
	<u>बाजार</u>		
	माल घे	माल ले	माल घे
	माल विक	माल वेंच	माल विक
	माल ठेव	माल राख	माल मूक
	फसवणूक कर	फसाव	फसवणूक कर
	महागाई वाढ	मोंघवारी वध	महागाई वध

शेअर बाजार

भाव वाढ	भाव वध	भाव वध
भाव घट	भाव घट	भाव घट
भाव कोसळ	भाव टूट	भाव कोसळ
फायदो हो	फायदो था	फायदो था
पैसे गुंतव	पैसा रोक	पैसा गुंताड

निवडणूक/राजकारण

निवडणूक लढ	चूटणी लढ	निवडणूक लढ
निवडणूक जिंक	चूटणी जीत	निवडणूक जिंक
निवडणूक हर	चूटणी हर	निवडणूक जिंक
मत मोज	मत गण	मत मोज

खेळ/क्रीडा

खेळ खेळ	रमत रम	खेळ रम
धावा काढ	रन्स कर	धावो काढ
सामना हर	मेंच हर	सामनो हर
शह दे	टिकी आप	शह आप/देबु
सामना जिंक	मैच जीत	सामनो जिंक

शिक्षण

अभ्यास कर	भण	अभ्यास कर
प्रवेश घे	प्रवेश ले	प्रवेश ले
स्वाध्याय लिही	स्वाध्याय लख	स्वाध्याय लख
देणगी दे	डोनेशन आप	देणगी दे/आप

करमणूक

नाटक कर	नाटक भजव	नाटक कर
भूमिका कर	भूमिका भजव	भूमिका कर
नाटक लिही	नाटक लख	नाटक लख

प्रवास

तयारी कर	तैयारी कर	नाटक कर
----------	-----------	---------

बांधाबांध कर	सामान बांध	बांधाबांध कर
शिदोरी घे	भातु ले	खावानु ले
तिकीट काढ	टिकिट कराव	तिकीट काढ

अपघात

धक्का लाग	धक्को लाग	धक्को लाग
धडक दे	टक्कर मार	धडक दे
रक्त वाह	लोही वहे	रगत वाह
हाड मोड	हाडकु टूट	हाडकु तूट
मार लाग	वाग	मार लाग

संयुक्त क्रियापदे हे आर्यभारतीय भाषांचं वैशिष्ट्य आहे. आख्यातेतर क्रियापदांपुढे काही ठराविक साहाय्यकारी क्रियापदांची आख्यात रूपे जोडून संयुक्त क्रियापदे बनतात. उदा. त्याने काम करून टाकलं.

ही संयुक्त क्रियापदे अभिवृत्तीदर्शक असतात. अभिवृत्ती म्हणजे क्रियापदाने दाखवलेल्या कृतीचे विविध पैलू.

‘त्यांनी खाल्ले’ - निखळ भूतकाळ

‘खात बसला’ - खाण्याची क्रिया दीर्घकाळ चालू आहे हे सूचित होते.

उदा. ‘वैशाली धावत सुटली.’ ‘त्याने खाऊन घेतले.’ यात ‘सूट’ किंवा ‘घे’ या क्रियापदांमधून कोणत्याही क्रियेचे अर्थ व्यक्त होत नाहीत. ही क्रियापदे अर्थदर्शक नसून, अभिवृत्तीदर्शक आहेत. मराठीत मूळ क्रियापदाला - त, ऊन, आयला, असे प्रत्यय लावून त्यानंतर बस, अस, आहे, चाल, दे, घे, हो, जा, काढ, लाग, लाव, पड, राह, सूट, सोड, शक ही क्रियापदे वापरून संयुक्त क्रियापदे बनतात.

ही साहाय्यकारी क्रियापदे वाक्यपूर्तीसाठी आवश्यक आणि ती जवळजवळ सर्व भाषांमध्ये सर्वसाधारणपणे सारख्याच अर्थाची असतात. तो क्रियापदांचा संच म्हणजे जा, ये, दे, घे, ठेव, बस, पड. सगळ्या भाषांमध्ये ही साहाय्यकारी क्रियापदे जास्त करून याच संचातली असतात व त्यातून सर्वसाधारणपणे व्यक्त होणारा अर्थही सारखाच असतो. अन्विता अब्बी व गोपालकृष्णन यांनी लिहिलेल्या अभ्यासपूर्ण लेखात त्याला 'Indianness' 'भारतीयत्व' म्हटलं आहे. हे कदाचित भाषांमधल्या एकमेकींतून केलेल्या उसनवारीतून घडले असावे. यात दोन क्रियापदांचे साहचर्य ठरलेले असते. म्हणजे अमुक एका मुख्य क्रियापदाबरोबर अमुक एकच साहाय्यकारी क्रियापद वापरलं जातं. उदा. ‘त्याने काम करून टाकले’ इथे ‘काम

करून फेकले' असे वापरले जात नाही. ही बरोबर येणारी क्रियापदे मराठीतली व गुजरातीतली बरीचशी सारखीच आहेत. कदाचित या दोन एका भाषाकुलातल्या भाषा असल्यामुळेही हे होत असावे. पण जैन दशा श्रीमाळी बोलीत मराठीसारखी 'सूट', 'टेक', 'पड' किंवा 'ये' ही साहाय्यकारी क्रियापदे आहेत पण ही क्रियापदे गुजरातीत नाहीत. इतर ठिकाणी घडलेले दिसते तसे इथे होत नाही. या क्रियापदांच्या अर्थाची गुजराती क्रियापदे जैन दशा श्रीमाळीत वापरलेली नाहीत. ती सरळसरळ मराठीतून उसनवारी करून कधी गुजराती तर कधी मराठी मुख्य क्रियापदाबरोबर जोडलेली दिसतात.

मराठी	गुजराती	जैन दशा श्रीमाळी बोली
पळत सुटला	दोडवा लाग्यो	दोडतो सुट्यो
मरायला टेकला	मरवा पड्यो छे	मरवाने टेक्यो छे
कुजत पडला	सडी रह्यो छे	कुजतो पड्यो छे
खाऊन पड	खाईने आराम कर	खाईन पड
संपत आलंय	पुरू थवां आव्यु छे	संपतु आव्यु छे

जैन दशा श्रीमाळी बोलीतल्या या क्रियापदबंधामागे भाषेची उसनवारी हेच मुख्य कारण दिसते. तिची दिशा ही यजमान भाषेकडून पाहुण्या भाषेकडे आहे. म्हणजे ही क्रियापदे बहुसंख्याकांच्या भाषेतून अल्पसंख्याकांच्या भाषेत आलेली दिसतात. या उसनवारीतून या दोन भाषांचा संपर्क किती जुना आहे, यजमान भाषेवर अल्पसंख्याकांनी किती प्रभुत्व मिळवले आहे याचे स्पष्ट उदाहरण दिसते.

थोडक्यात उसनवारी हे जिथे भाषाबदलाचे प्रमुख कारण असलेले आढळले तिथेही शब्दांच्या पातळीवर उसनवारी सर्वांत आधी झालेली दिसते. त्यासाठी त्या भाषेतल्या रचनेवर प्रभुत्व नसले तरी चालते व शब्दांमध्येही नामे, क्रियापदे हे मूलभूत नसलेले शब्द (Non basic vocabulary) सहजपणे एका भाषेतून दुसऱ्या भाषेत येतात.

पाऊलखुणा प्रबोधनाच्या

पद्मश्री डॉ. यू. म. पठाण

ज्यानं महात्मा गांधी पाहिले, पंडितजी पाहिले, इंदिराजी पाहिल्या, विनोबा पाहिले, गाडगेबाबा पाहिले, कर्मवीर भाऊराव पाटील नि बापूजी साळुंखे पाहिले, एसेम जोशी नि नानासाहेब गोरे-प्रधान मास्तर पाहिले अशा भाग्यवंतांपैकी मी एक आहे. किती उत्तुंग माणसे होती ती ! अगदी हिमालयाच्या उंचीची. म्हणूनच ती आज आपल्यामध्ये नसली तरी असल्यासारखीच वाटतात. त्यांना विसरायचं म्हटलं तरी आपण कधीही विसरू शकू का ? खरं तर या व्यक्ती नव्हत्याच. त्यांच्या व्यक्तित्वाचं वलय व्यापक होतं ते विभूतिमत्वात परिवर्तित झालं होतं.

असं का बरं झालं असावं ? त्यांनी समाजाच्या नि राष्ट्राच्या समस्या समजून घेतल्या नि आपापल्या विशिष्ट क्षेत्रातल्या समस्या जनसामान्यांना केवळ समजावून सांगितल्या नाहीत तर त्याविषयी खूप खूप विचार करून, विचारमंथन करून त्या सोडविण्याचे उपाय केवळ निविदिलेच नाहीत, तर त्यासाठी आपण स्वतः पुढाकार घेऊन त्यात आपलं संपूर्ण आयुष्य झोकून दिलं.

महाराष्ट्राची संत परंपरा कितीतरी शतकांची आहे. त्यांनी आपल्याला काय दिलं, असा प्रश्न विचारून मी आपला बौद्धिक अपमान करणार नाही. शतकामागून शतकं गेली तरी आपण संतांना व त्यांच्या कार्याला विसरलो नाही; पण हे सारं केवळ मध्ययुगापुरतं म्हणजे बारा-तेरावं ते अठरावं शतक मर्यादित नाही. हे संतत्व पाझरत पाझरत विनोबांपर्यंत, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांपर्यंत आणि गाडगेबाबांपर्यंत आलं. जी संत साहित्याची वेळ मध्ययुगात रुजली-अंकुरली, बहरली ती विसाव्या शतकात कोमेजली नाही, तर तुकडोजी नि गाडगेबाबा यांच्या रूपानं पुन्हा बहरत-बहरत गेली. हे खरं तर तुमचं-आमचं भाग्यच नाही का? असं काय काय केलं गाडगेबाबांनी की त्यांना मराठी माणूस कधी विसरूच शकणार नाही ?

(१) पहिली गोष्ट म्हणजे बाबांनी सर्वसामान्य माणूस कसा राहतो याचा विचार केला. महात्माजींनीही असंच केलं होतं. जर सामान्य माणसाला अंग झाकायला पुरेसं वस्त्र मिळत नाही. पण तरीही त्याला जगावंच लागतं. अशी त्यांची असाहाय

परिस्थिती, मग आपल्याला अंगभर वस्त्र नेसण्याचा मुळात अधिकारच नाही, अशी त्यांची धारणा होती. म्हणून ते केवळ पंचासारखं वस्त्र नेसत. जुन्या कापडाच्या ठिगळाठिगळांनी शिवलेलं वस्त्र गाडगेबाबा नेसत, याचं कारणही जवळपास अशाच प्रकारचं आहे. भारतातल्या दरिद्री, गरीब माणसाची व्यथा-वेदना त्यातून अभिव्यक्त होत होती. बाबांना समाजातील सर्वच स्तरांतील लोकांविषयी कळवळा होता. दरिद्रीनारायणाविषयी विशेष. या सर्वांच्या उद्धारासाठी त्यांनी उभं आयुष्य, उभी हयात वेचली.

(२) भारत हा खेड्यांचा देश आहे व त्यात खेड्यांचीच बहुसंख्या आहे, हे आपल्या संतांप्रमाणेच बाबांनीही जाणलं होतं. तिथल्या तळागाळातल्या गावापर्यंत आपला मानवतावादी संदेश पोहोचवून समाजातील या सर्व घटकांना 'उद्धरेत आत्मवातम्'ची शिकवण द्यावी हीही बाबांच्या मनातील एक प्रबळ प्रेरणा. बाबा महाराष्ट्रातील गावागावांत अनेक कष्ट सहन करून गेले. त्यांनी आपल्या कार्याचा केंद्रबिंदू 'गाव' हाच का ठेवला, याचं रहस्य आपल्याला इथं गवसतं. त्यामुळे त्यांचा मानवतावादी संदेश ग्रामीण जनतेच्या मनाच्या गाभाऱ्यापर्यंत पोहोचला व तो विशिष्ट वर्गाच्या संकुचित वलायतच भिरभिरत राहिला नाही.

(३) बाबांचं हे धर्मप्रबोधन व समाजप्रबोधन कोणत्या माध्यमातून होई? ते अस्सल वऱ्हाडी बोलीतून होई. हीच जशी बाबांची मायबोली होती तशीच विदर्भातील जनसामान्यांचीही. त्यामुळं त्यांचा हा स्वेदधाराचा संदेश विदर्भातल्या घराघरापावेतो पोचला, एवढंच नव्हे तर वऱ्हाडी ही मराठीचीच एक प्रमुख बोली असल्यानं महाराष्ट्राच्या अन्य विभागातील लोकांनाही तिचं आकलन झालं. मानवतेचे उदात्त संस्कार मराठी मनावर झाले. बाबांची ही लोकोद्धाराच्या कळकळीची भाषा मराठी माणसाच्या काळजाला जाऊन भिडली. तिच्यामधील उत्कट आत्मीयता, जिव्हाळा, व कळकळ सर्वच मराठी माणसांना जाणवल्यावाचून राहिली नाही.

(४) लोकभाषेबरोबरच लोकसंस्कृतीचे पाझरही बाबांच्या वाणीतून अखंडपणे स्रवत होते. कीर्तन हे संतांनी स्वीकारलेलं प्रभावी प्रसारमाध्यमच बाबांनी आपल्या प्रबोधनकार्यासाठी का स्वीकारलं, याचा उलगडा यातून होईल. पुढे बाबांची ही कीर्तनं खेड्याखेड्यातील वस्त्यांपासून शहरांपर्यंतही लीलया पोहोचली.

(५) या कीर्तनाचं मूळ प्रयोजन व गाभा कोणता होता ? तो धर्मप्रबोधन नि

समाजप्रबोधन यांचा समन्वय साधणारा होता. पुराणातल्या कल्पित भाकडकथा सांगून पोट भरणारे काही कीर्तनकार असतात. बाबा निःस्पृह नि निःस्वार्थ प्रबोधनकार होते. त्यांनी स्वतःसाठी कधीही काहीही मागितलं नाही, ही त्यांच्या विभूतीमत्वाची आणखी एक सोनेरी किनारच नव्हती का ?

(६) बाबा बोलके प्रबोधनकार नव्हते, वाचावीर नव्हते, ते कर्ते प्रबोधनकार होते. आपल्या विचारांचं रूपांतर ते समाजहितविषयक कार्यात करीत. त्यामुळे त्यांचा उपदेश हा 'लोका सांगे ब्रह्मज्ञान...' या स्वरूपाचा केवळ वरपांगी वा वरवरचा, स्वतःच्या अंगाला धक्का लागू न देणारा नव्हता. त्यासाठी बाबांनी जागोजाग धर्मशाळा उभारण्यासारखी लोकहिताची कामं केली. ती आजही आपल्यासमोर आहेत.

(७) पारंपरिक धर्मकल्पनांचा पुनर्विचार हे बाबांच्या विचारसरणीचं व विचारविश्वाचं एक तेजरची अंग होतं. त्यांनी माणसा-माणसांत देव पाहिला तो यासाठीच ! निर्जीव पाषाणात देव शोधण्याऐवजी सजीव प्राणिमात्रातील व माणसातील देव बाबांनी शोधला व तो शोधण्याची प्रेरणा आपल्या कीर्तनातून समाजाला दिली, हे त्यांचे आपल्यावरील फार मोठे उपकार आहेत. प्रत्येकानं आपल्यामधील आत्मारूपी देव शोधला व इतरांमधीलही शोधला, तर मग समाजात जाती-जातींत, धर्मा-धर्मांत भेद का बरं राहतील. मग प्रत्येक जण स्वोद्धाराबरोबरच जनोद्धाराचाही विचार करीत जाईल व समाज गुण्यागोविंदानं नांदेल. जातीय/धर्माधर्मातील दंगे, संघर्ष नाहीसे होऊन बंधुभाव वाढेल, ही बाबांच्या प्रबोधनाची सकारण व विधायक बाजू होती. समाजाच्या मानसिकतेत मूलभूत व कल्याणकारी परिवर्तन घडविणं, हे बाबांचं जीवनध्येय होतं. ते गाठण्यात बाबा कसे यशस्वी झाले याची कल्पना आपणा सर्वांना आहेच.

(८) शिक्षणामुळे व ज्ञानामुळे माणूस अज्ञानाच्या गर्तेतून बाहेर निघतो. रुढी व अंधश्रद्धा यांच्या गर्तेतून तो बाहेर पडतो. यासाठी बाबांनी कुप्रथा व अंधश्रद्धा यांच्यावर कठोर प्रहार केले आहेत. डोळे झाकून व आपल्या बुद्धीवर झाकण ठेवून झोपणारांना बाबांनी खडबडून जागं केलं. त्यांच्यामधील माणूसपणाचं भान जागविलं. बुवाबाजीला प्रखर विरोध केला व ती उन्मळून टाकण्याचाही प्रयत्न केला.

(९) आज आपण प्रदूषणाचे भयावह दुष्परिणाम भोगत आहोत. बाबांनी

ग्रामस्वच्छतेची जी मोहीम अनेक दशकांपूर्वी सुरू केली, त्यातून त्यांचं द्रष्टेपण सूचित होत नाही का?

(१०) बाबांचा 'खराटा' नि त्यांचं 'गाडगं' हीच त्यांच्या कार्याची लक्षणीय प्रतीकं आहेत. (११) महाराष्ट्र शासनानं स्वच्छ ग्रामपुरस्कार योजना सुरू केली व पुरस्कारही द्यायला प्रारंभ केला, हे बाबा नि राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांच्या कार्याचं एक चांगलं फलित आहे. (१२) बाबांच्या जीवनाचा आलेख कसा आहे? याचा आलेख आज पाहताना त्यात मानवत्वापासून महामानवत्वापर्यंतची गतिमान वाटचाल दिसते. त्यांच्या या पाऊलखुणा या महाराष्ट्रातील प्रबोधनाच्या पाऊलखुणाच आहेत.

लेखकांस आवाहन

'अक्षरवाङ्मय'साठी आपले दर्जेदार लेखन हवे आहे. आम्ही आपल्या लेखनाचे स्वागत करतो. आपला लेख यापूर्वी कोणत्याही नियतकालिकातून प्रसिद्ध झालेला नसावा. लेख सुवाच्य अक्षरात कागदाच्या एकाच बाजूस लिहिलेला असावा. शक्यतो लेख टाईप (डीटीपी) करून सीडी किंवा ई-मेल पत्त्यावर पाठवावे. लेखातील संदर्भ टीपा लेखाच्या शेवटी देऊन आपला पूर्ण पत्ता पिनकोड आणि भ्रमणध्वनीसह द्यावा. 'अक्षरवाङ्मय'त लेख छापण्यापूर्वी तो संपादक मंडळातील सदस्यांकडे जात असल्याने तो केव्हा छापला जाईल हे आम्ही आपणास कळवू. आपले सहकार्य आणि मदत मिळेल ही आशा आहे.

- संपादक

पश्चिम महाराष्ट्राचे टागोर : नारायण वामन टिळक

-अनुपमा उजगरे

‘दि कॉन्ग्रिगेशनॅलिस्ट’ या मासिकाने कवी रेव्ह. नारायण वामन टिळक यांचा ‘पश्चिम महाराष्ट्राचे टागोर’ म्हणून गौरव केला तेव्हा त्यांनी त्यावर कुठे काही भाष्य केल्याचे ऐकिवात नाही. आपला मुलगा देवदत्त याला ५ मार्च १९१४ रोजी लिहिलेल्या पत्रात टिळक म्हणतात -

“माझ्या प्रिय मुला, तुझ्या-माझ्यामध्येच ठेवायचे एक गुपित तुला सांगतो, मी टागोर तर आहेच, आणखीही बराच काही आहे...आणखी दोन तीन वर्षांत सध्याच्या भारी जबाबदाऱ्यांतून मोकळा झाल्यावर आणि माझ्या मनातले साहित्यविषयक बेत पूर्ण करण्याची शक्ती राहिली तर, महाराष्ट्रातल्या माझ्या देशबांधवांच्या स्मरणामध्ये मी शतकानुशतके वास करणार आहे.” (जरा वेगळा अँगल-अशोक देवदत्त टिळक, पृ. २८)

रवींद्रनाथ टागोर हे टिळकांचे खऱ्या अर्थाने समकालीन कवी. दोघांचेही जन्मसाल एकच. टागोरांचा जन्म ७ मे १८६१ चा. त्यानंतर सात महिन्यांनी ६ डिसेंबर रोजी नारायण वामन टिळकांचा जन्म झाला. भारतातील दोन प्रमुख भाषांमधील या दोन प्रमुख कवींच्या जन्मघटनेला एकाच वर्षी दीडशे वर्षे पूर्ण होत आहेत !

टिळकांचा अभ्यास करताना मृणाल गडकरी यांचा ‘अंतर्नाद’ (मे २०००) मधील रवींद्रनाथांवरील लेख वाचनात आला आणि त्यांच्या लेखाच्या आधारे - त्यांनी उद्धृत केलेल्या टागोरांच्या कवितांच्या आधारे अशोक टिळकांच्या ‘जरा वेगळ्या अँगल’ व्यतिरिक्त टिळकांच्या निसर्गविषयक, ईश्वरविषयक, शिशुविषयक, नाटक, राष्ट्रविषयक, सैन्यस्तवृत्तीविषयक आणि मृत्यूविषयक कवितांचा मागोवा घ्यावा असे वाटले.

निसर्गविषयक

टिळक आणि टागोर हे दोन्ही कवी विलक्षण निसर्गप्रेमी. निसर्गाच्या सहवासात एक प्रकारचा गाढ आनंद लाभून अननभूत आत्मीयतेचा अनुभव आपल्याला येत

असल्याचे टागोरांनी एके ठिकाणी म्हटले आहे. (रवींद्रनाथ : साहित्य कला-विचार ले. मृणाल गडकरी, अंतर्नाद,) (पृ. २९) निसर्गातील प्रत्येक गोष्ट सुंदर असते. तिच्या रूपात आपल्याला परमेश्वराचे दर्शन घडत असते. गंध, रंग, रूप, स्पर्श, वर्ण, नाद अशा अनेक रूपांत परमेश्वराने भेटावे म्हणून टागोर त्याला गळ घालतात. निसर्गाची ओढ त्यांना परमेश्वराच्या ओढीसारखी लागते. इथेच टिळक आणि टागोर यांच्यातला फरक आपल्याला जाणवतो. टिळकांना निसर्ग दिसतो. त्याच्या सौंदर्यास्वादानंतर त्यांना तो निर्माण करणाऱ्या ईश्वराचे स्मरण होते. मग ते ईशस्तुती गाऊ लागतात. निसर्गाचा आणि परमेश्वराचा संबंध ते जोडू लागतात.

टागोरांच्या मते निसर्ग आणि मानव एकमेकांवर अवलंबून असतात. 'नैवेद्य' या काव्यसंग्रहातील कवितेत ते म्हणतात-

शुनितेछि तृणे तृणे धुलाय धुलाय
मोर अंगे रोमे रोमे, लोके लोकांतरे
ग्रहे सूर्ये तारकाय नित्य काल धरे
अणुपरमाणुदेर नृत्यकलरोल
तोमार आसन घेरि अनन्त कल्लोल !

(या स्तब्धतेत, गवताच्या पात्यापात्यात, धुळीच्या कणाकणात, माझ्या रोमारोमांत, जनसागरात आणि मनसागरात, ग्रहांत, सूर्यात, तारकांत, अणुपरमाणुच्या नर्तनलयीत सदैव भरून राहिलेला आणि तुझ्या आसनालाही घेरून टाकणारा तो अनंत कल्लोळ मला ऐकू येतो, स्पष्ट ऐकू येतो.)

...प्रभू, निसर्ग, मानवी जीवन यांच्यामध्ये एकच चैतन्य स्फुरत असते असे रवींद्रनाथ मानतात. असे असले तरी सृष्टीतील प्रत्येक गोष्ट त्यांना परमेश्वरासाराखी दिसत नाही. तर ती जशी आहे तशीच दिसते. तरीही तिच्यातून त्यांना परमेश्वराचा साक्षात्कार होतो. (अंतर्नाद, पृ. २९-३०)

टागोरांप्रमाणेच टिळकांच्या कवितेत निसर्गाला प्राधान्य दिले गेल्याचे दिसते. टिळकांचा जन्म निसर्गरम्य कोकणातला. त्यांचे मातुल आजोबा बाळ असलेल्या टिळकांना घेऊन निसर्गाच्या मोकळ्या वातावरणात खेळवत. पुढे काही काळ आयुष्य रखरखीत झाले तरी पुन्हा स्थिरस्थावर झाल्यावर मिशनरींना मराठी शिकविण्याच्या काळात महाबळेश्वरसारख्या रमणीय ठिकाणी त्यांचे वास्तव्य असे. त्यामुळे निसर्गाशी त्यांची नाळ कायम जोडलेली राहिली. टिळकांची आठवण झाली, की आचार्य अत्रे यांना वर्डस्वर्थचीदेखील हमखास आठवण येत असे.

निसर्गावर एवढे प्रेम करणारा आणि निसर्गाला डोक्यावर घेऊन नाचणारा टिळकांसारखा दुसरा कवी झालाच नाही, असे त्यांनी म्हटले आहे. (बालोद्यान उपोद्घात - टिळकांची कविता भाग -३). निसर्ग आणि बालके - फुले आणि मुले ही दोन्ही त्यांच्या काव्यकुंजात जोडीने बागडताना दिसतात. टिळकांचे निसर्गावर अतिशय प्रेम होते. संपूर्ण सृष्टीकडे ते व्यक्ती म्हणून पाहतात असे आढळते -

...नवी नवी येती पाखरे नवी नवी येती

ही फुले उधळिती कुणी नभातून जणू ताऱ्यावरती

तरुवल्ली दिसती नवाभरऽमन्डिता

ये स्फूर्ती पिकादिक गानकलापण्डिता

वनि करमणुकीस्ताव जमती वनदेवता

हर्षा नाहि, मिती, खरोखर हर्षा नाहि मिती

हे कपोत, केकी नर्तन करिती, ताल झरे धरिती

नवी फुले फुलती, वसन्ति नवी फुले फुलती

जणू तारे उतरून करमणुकीस्तव धरणीवर येती

(नक्षत्रे-टिळकांची कविता, पृ. ४६)

सजीव चेतन, सुखदुःखाचे पदर असलेली सृष्टी टिळकांनी आपल्या निसर्गकवितेतून रेखाटलेली दिसते. टागोरांसारखे ते सृष्टीला आहे तशी पाहू शकत नाहीत. कुठे तरी परमेश्वराशी तिचा संबंध जोडल्याशिवाय त्यांना चैन पडत नाही. 'सृष्टी समवेत सहवास म्हणजे मूर्तिमंत मनोरंजन आहे तसेच मनोभावनांच्या आरशात प्रतिबिंबित झालेले स्मित आहे' असे मत टिळकांनी वरील कवितेत व्यक्त केले असून, ही 'नरनारींवर कृपा प्रभूची' असल्याचा निष्कर्षही त्यांनी काढला आहे.

टागोरांना सृष्टीतील कुठलीच गोष्ट भास किंवा माया वाटत नाही. त्यामुळे त्यांच्या या अध्यात्म -विचाराला मृणालिनी गडकरी यांनी 'सौंदर्यनिष्ठ साक्षात्कार' म्हटले आहे. टिळकांची निसर्गकविता ही निखळ निसर्ग कविता न राहता ती 'विश्वपतीच्या पदी रमते' (नक्षत्रे, टि. क. पृ. ४६), 'प्रभूचे गौरव ही (सृष्टी) गाते' (सृष्टी ही हसते, पृ. ४७), 'स्मरा स्मरा प्रभू तोच एकला निर्मल सुखकंद' (वर्षाऋतूचे राज्य, बालबोधमेवा, ४-८-१९०४, पृ. ४५) अशी परमेश्वराची आठवण वर्षाऋतूच्या आगमनाने जगाचे रूप पालटलेले पाहून टिळक करून देतात. 'फुलांची सहजानंदी वृत्ती' प्रभूने द्यावी म्हणून ते करुणा भाकतात. (रम्य फुले, पृ. ३९), 'महाबळेश्वर सोडणे' (पृ. ४०), 'एक सुंदर कवी' (पृ. ४०-४१) ह्या व अशा काही त्यांच्या

कविता उदाहरणादाखल सांगता येतील. 'टिळकांची निसर्गपर कविता केवळ वर्णनपर क्वचितच असते, असे त्यांचे नातू अ. दे. टिळकदेखील कबूल करतात. (टि. क. भाग -४, पृ. ३०९) टागोरांना 'सौंदर्यनिष्ठ साक्षात्कारवादी' असे म्हटले तरी टिळकांना मात्र पूर्णतः तसे म्हणता येत नाही. त्यांना निसर्गाचे सौंदर्य दिसते. ते त्यांना मोह घालते. सुंदर निसर्ग पाहून त्यांच्या ऊर्मी उचंबळून येतात व काव्यलेखनास ते प्रवृत्त होतात. हे खरे असले तरी त्यांची कविता ही पूर्णपणे 'निसर्गनिष्ठ' न राहता 'ईश्वरनिष्ठ' होत जाताना दिसते.

ईश्वरभक्ती

टिळकांनी ख्रिस्ती धर्मातील प्रोटेस्टंट पंथाचा स्वीकार केला होता. ख्रिस्ती धर्मतत्त्वाप्रमाणे ते एकेश्वरवादी होते. आयुष्याच्या अखेरपर्यंत त्यांनी आपली ही निष्ठा कायम जपली. देव जरी एकच मानला तरी त्याच्याशी आपण बापलेकरू, मायलेकरू, मित्र, बंधू, भक्त, दास अशा विविध नात्यांनी जोडले गेले आहोत या भावनेने टिळक परमेश्वराला अनेक नावांनी संबोधतात. परमेश्वराला साद घालताना अशा संबोधनांची त्यांना आत्यंतिक निकड वाटते.

किती गोड किती रे गोड नाम तव वाटे

मन प्रेमरसाच्या उले खळखळाटे (उपासनासंगीत क्र. ४३)

असे टिळकांना कितीही वाटले तरी 'देवाचे नाव व्यर्थ घेऊ नकोस' अशी परमेश्वराने मोझेसला दिलेल्या दहा आज्ञांतली एक आहे. ती उल्लंघायला तर नको; पण देवाचे नाव तर घ्यावेसे वाटते आहे म्हणून काही तरी कारण काढून टिळक परमेश्वराला स्मरत असावेत. परमेश्वराचे दर्शन व्हावे, त्याने चराचरात वास्तव्य करावे, अशी इच्छा ते व्यक्त करतात. आईचे नाव गेण्यात बालकाला सुख होते, आईचे सान्निध्य त्याला नुसते सुखकरच नव्हे, तर सुरक्षितदेखील वाटते, ही भावना टिळकांच्या कवितेत अशी दिसते-

खेळ चाललेला जिवाचा माझिया किती देवराया पाहशील
तुझ्या मांडिवरी झोप ये थोडीशी तोच ती नाहीशी झाली भासे
अंगावर हात तुझा मीही स्वस्थ तोच तोही लुप्त झाला वाटे

(अभंगांजली, १३ : २८६)

किंवा

कुठे गेलि आई आणा जा तीजला बाळ ज्याला त्याला वीनवीतो

(अभं. १३ : २९१)

किंवा

धावली माऊली उचली वासरा अंकाचा आसरा प्रेमे देई

दुःख लया जाय अवघे बाळाचे मुखावर नाचे हर्ष सारा (अभं. १३ : २९१)

टागोरही असेच म्हणतात, 'मी कोणत्याही कारणाशिवाय तुला साद घालीन. मी तुझे नाव तऱ्हेतऱ्हेने घेईन. मुखावर हसू असताना घेईन, डोळ्यांत आसू असतानाही घेईन. लहान मूल आईला विनाकारण हाकारत असते. त्यातून आनंद मिळवत असते, तसे मी तुला हाकारीन आणि माझी मनोकामना पुरी होईल.' परमेश्वराचे अस्तित्व त्यांना सर्वत्र जाणवते. ते जरी कुठल्याच विशिष्ट पंथाचे, संप्रदायाचे, देवाचे उपासक नव्हते, तरी त्यांची भक्तिभावना उत्कट व अपूर्व होती, असे मृणाल गडकरी म्हणतात. (पृ. ३५)

शिशुविषयक गीते

१९०२ साली टागोरांची पत्नी मृणालिनी वयाच्या तिसाव्या वर्षी वारली. काही महिन्यांनी त्यांची मुलगी रेणुका आजारी पडली. तिच्या आजाराचे गांभीर्य लक्षात घेऊन डॉक्टरांनी तिला हवापालटासाठी जाण्याचा सल्ला दिला. रेणू (वय १२ वर्षे), मीरा (वय ८ वर्षे) व शर्मिंद्र (वय ३ वर्षे) या तीन आईविना मुलांना घेऊन टागोर प्रथम हजारीबागला आणि नंतर हिमालयात अलमोडा या गावी गेले. पत्नीविरहाचे दुःख एकीकडे सोसत असताना दुसरीकडे मुलांना रमवत त्यांनी लिहिलेल्या कविता 'शिशु' या संग्रहात समाविष्ट केलेल्या आहेत. या कविता केवळ लहान मुलांच्या नाहीत. त्यातील काही तर त्यांच्या स्वतःच्या बालपणातील आठवणीही आहेत.

टागोरांनी 'शांतिनिकेतन'मध्ये मुलामुलींना एकत्र शिक्षण देऊन एक क्रांतिकारक प्रयोग शिक्षणक्षेत्रात केला. खेड्यांची सुधारणा देशाचा विकास घडवील या दूरदर्शी विचाराने त्यांनी 'श्रीनिकेतन'ची स्थापना केली. तिथे शेतीला व गृहोद्योगाला प्राधान्य दिले. दवाखाने, शाळा, पतपेढ्या, रस्ते, तलाव, न्याय इत्यादी गोष्टींसाठी भरभक्कम प्रयत्न केले आणि लोककल्याण साधले. मुलांच्या मानसिक आणि शारीरिक वाढीसाठी खेळांची नितांत गरज टागोरांना वाटत होती. ते उत्तम शिक्षक होते आणि बालमानसशास्त्रज्ञही होते. मुलांच्या सहजप्रवृत्ती, त्यांचे निरीक्षण, त्यांचे दृष्टिकोन, त्यांचे प्रश्न, त्यांच्या आवडीनिवडी, त्यांची सुखदुःखे याचे रम्य आणि यथार्थ चित्रण टागोरांच्या अनेक बालकवितांतून दिसते. 'शिशु' या मुलांसंबंधीच्या गीतांचा संग्रह याची साक्ष देते (१९०५). मुलांच्या मनोभूमिकेतून केलेल्या कल्पना,

आईबापांची मनोवस्था, दिवसभराच्या खेळानंतर संध्याकाळी मात्र आईचा ध्यास लागलेली मुले टागोरांच्या कवितेतून दिसतात. बालमनाचा किती सूक्ष्म अभ्यास टागोरांना होता, हे त्यावरून दिसते. मुलांच्या शारीरिक व मानसिक विकासात त्यांच्या भोवतालच्या वातावरणाचा महत्त्वाचा वाटा आहे, असे टागोर मानतात. टिळकांनी हे धोरण तारा आणि चिकीच्या बाबतीत ठेवले होते आणि दत्तूलाही तसे वातावरण आपल्या घरात ठेवायला सांगितले होते. परंतु त्यांच्या बालकवितांतून बालमनाचा असा सूक्ष्म अभ्यास आढळून येत नाही.

‘मी नावा करायला कागद घेतले तर तुला तो नाश वाटतो. बाबा मात्र कागदावर पांढऱ्याचे काळे करून बाजूला टाकतात त्याचं काय?’ किंवा ‘बाबा एवढी पुस्तकं लिहितात पण त्यातलं काही कळत नाही. तू छान छान गोष्टी सांगतेस तसं सोपं आणि छान बाबा का लिहीत नाहीत?’ ही ‘टीकाकार’ कवितेतील एका लहान मुलाची तक्रार, गल्लीबोळातून ओरडत फिरणारा आणि घरी परतण्याचे किंवा शाळेत जाण्याचे बंधन नसणारा ‘बांगडीवाला’ होण्याची इच्छा मनाशी बाळगणारा, मधु कोळ्याची नाव काही दिवसांसाठी घेऊन मित्रांबरोबर स्वप्नसागरातून आणि तेरा नद्यांतून भटकून येण्याची किंवा मोठेपणी खलाशी होण्याची मनीषा बाळगणारा टागोरांचा ‘शिशु’ टिळकांच्या बालगीतांत दिसत नाही.

निसर्ग, स्त्री आणि मूल या तीन गोष्टींना टागोरांनी आपल्या काव्यात स्थान दिले आहे. भारतीय साहित्यातून निसर्गदर्शन पूर्वापार होत आलेले आहे. त्यात नवल नाही. नवल हे आहे, की टागोरांच्या काळात मुलं ही देवाघरची फुले आहेत असे मानण्यापेक्षा ती आपली वंश परंपरा पुढे नेणारी साधने आहेत, त्या दृष्टीनेच ती घडली गेली पाहिजेत अशीच एकूण मानसिकता भारतीयांची होती. त्यामुळे मुलांच्या पालनपोषणात लाडकोड पुरवणे हा प्रकार दुर्मीळ असे. शिस्तीचा बडगाच अधिक तीव्रपणे उगारलेला असे. टागोरांनी पाश्चात्य साहित्याच्या अभ्यासामुळे असेल म्हणून किंवा त्यांची जडणघडण वेगळ्या पद्धतीने झालेली असेल म्हणून म्हणा, मुलांचे मानसशास्त्र समजून लेखन केले आणि मुलांकडे पाहण्याची वाचकांना एक नवी दृष्टी दिली.

असाच परिणाम मराठीत रेव्ह. टिळकांवर झालेला दिसतो. टिळकांच्या जन्मानंतर त्यांच्या वडिलांनी पत्रिका पाहिली. तेव्हा त्यांच्या लक्षात आले की, हा मुलगा घराला अत्यंत त्रासदायक ठरणार आहे. आपल्या पाळण्यात असलेल्या मुलाला तेव्हापासूनच त्यांनी पाण्यात पाहायला सुरुवात केली. वडिलांचे प्रेम

टिळकांच्या वाट्याला कधीच आले नाही. पुढे आंग्ल साहित्याचा अभ्यास आणि मुलांची निसर्गतःच असलेली ओढ यामुळे टिळकांच्या कवितेत फुले आणि मुले दोन्ही बहरून आलेली आपल्याला दिसतात. त्यामुळेच 'फुला-मुलांचे कवी' अशी त्यांची ओळख मराठी काव्यरसिकांच्या मनात कायम ठसली. मुलांचा असा विचार काव्यातून होणे त्याकाळी मराठी कवितेला नवे होते.

टिळकांमध्ये शिक्षक आणि बालमानसशास्त्रज्ञ अशी दोन व्यक्तिमत्त्वे दडलेली होती. शिक्षक म्हणून पत्नीला शिकवणे त्यांना सुरुवातीच्या काळात जमले नाही. याचे कारण एक तर लक्ष्मीबाई प्रौढ होत्या. दुसरे, लक्ष्मीबाईकडून त्यांना अधिक हुशारीची, बुद्धिमत्तेची अपेक्षा असावी म्हणून त्यांनी थेट व्याकरणापासून शिकवायला आरंभ केला. लहानांचे मानसशास्त्र टिळकांना चांगले अवगत असल्याने मुलांना समजून घेताना किंवा त्यांना शिकवताना टिळकांना कधी अडचण आली नाही.

टिळकांनी १८८४ सालच्या सुमाराला मुरबाड येथे व आणखी एकदोन ठिकाणी शाळा काढल्या. तिथे स्वतःला हवा तसा अभ्यासक्रम त्यांनी राबवला. पण ते स्वतःच एका जागी स्थिर नसल्याने त्या शाळांचे पुढे काय झाले हेही टिळकांनी वळून पाहिले नाही. मुले त्यांना प्रिय असली, मुलांशी त्यांचे सूत चांगले जमत असले तरी एकूणच शिकवण्यात त्यांचे मन कितपत रमत असे याबाबत शंका वाटते. शिकवण्याची आस्था असलेल्याने शाळा काढून त्यांचे नंतर काय झाले हे कधीच न पाहणे टिळकांच्या बाबतीत घडले याला कारण त्यांचा लहरी आणि विक्षिप्त स्वभाव असावा.

लहान मुलांना शिकवताना ते रंगून जात, 'स्वप्नभूमी' नावाचा खेळ मुलांबरोबर खेळताना मुलांचे डोळे झाकून टिळक त्यांना गोष्ट सांगत, त्या गोष्टीत वर्णन असे करीत, की ते दृश्य थेट त्यांच्या डोळ्यांसमोर उभे राही, असे त्यांचे नातू अशोक टिळक सांगतात. (जरा वेगळा आँगल, पृ. १८-१९)

राजनांदगावला टिळक शिक्षक म्हणून असताना तिथे त्यांनी काही विशेष प्रयोग केलेले दिसत नाहीत. त्यानंतर प्रौढांना धर्मविषयक शिक्षण देण्याचे कार्य त्यांनी ख्रिस्ती संस्थांमधून केले. मॅडम माँटेसरी या आधुनिक बालमानसशास्त्रज्ञाने 'सिक्रेट्स ऑफ चाइल्ड एज्युकेशन' (१९३७) मध्ये सांगितलेली तत्त्वे टागोरांनी त्याआधी चाळीस वर्षे आपल्या कवितांतून मांडली. हे द्रष्टेपण टिळकांच्या ठायी होते असे म्हणता येत नाही. टिळकांना 'पश्चिम महाराष्ट्राचे टागोर' कित्येकांनी म्हटल्याचे

सांगून न. चिं. केळकर यांनी त्याला विशेष हरकत यासाठी घेतली आहे, की रवींद्रनाथांच्या कवितेतील अवघड व अपरिचित शब्दरचना त्यांना टिळकांच्या कवितेत आढळत नाही. परंतु टिळकाची एकूणच कविता अभ्यासल्यानंतर त्यांच्या रचनेत अवघड आणि अपरिचित शब्दरचना पुष्कळच असल्याचे जाणवते. न. चिं. केळकरांनी टिळकांच्या पुस्तकाला प्रस्तावना लिहिली त्याकाळात मराठी काव्यरचना संस्कृतचा प्रभाव पुरता ओसरला नसल्याने टिळकांची संस्कृतप्रचुर रचना त्यांना सोपी वाटली असण्याची शक्यता आहे.

नाटक

टागोरांनी 'मुक्तधारा' हे नाटक चोवीसशे वर्षांपूर्वीच्या ग्रीक रंगभूमीच्या पद्धतीने समोर आणण्याचा एक वेगळा प्रयोग केला. ग्रीक नाट्यतंत्रात नेपथ्य अगदी साधे असे, समोर भिंतीसारखे काहीतरी असायचे. आत जाणे-येणे करण्यासाठी दारे आहेत, पलीकडे राजवाडा, देवालय, घर असे काही तरी आहे असे समजून घ्यायचे, नाटक संपेपर्यंत ही रचना अशीच असे. वाद्यवृंद, गायक समोर येऊन सादरीकरण करीत. नाटकाशी संबंध नसलेले त्यांचे गायन-वादन चालू राही. नाट्यप्रवेश त्यायोगे चालू राहात. पात्रे प्रेक्षकांतूनही येत. वेगवेगळे अंक नसत.

टागोरांच्या नाटकांतून लाक्षणिक अर्थ शोधण्याची प्रवृत्ती समीक्षकांची असे. पाणी हा आज ज्वलंत प्रश्न झाला आहे. त्यावरचे नाटक टागोरांनी त्याकाळी लिहावे, हे त्यांचे द्रष्टेपणच म्हणायला हवे. १९२२ साली त्यांनी स्वतःच त्याचे इंग्रजी भाषांतर केले आणि त्याच वर्षी मराठी भाषांतरासाठीही त्यांनी शि. गो. भावे यांना परवानगी दिली. अच्युत भट यांनी ते नोव्हेंबर १९२४ मध्ये प्रसिद्ध केले.

'माशी' या लघुकथेचे भाषांतर हे मराठीत भाषांतरित झालेले टागोरांचे पहिले साहित्य असावे (१९१७). तेही भाषांतर शि. गो. भावे यांनीच केले होते. त्यांनीच पुढे 'मुक्तधारा'चेही भाषांतर केले.

'किरात यांनीही या नाटकाचे भाषांतर केले. परंतु त्यात त्यांनी नाट्यतंत्र अजिबात बदलले आहे. असे करण्यात मूळ नाटककारावर अन्याय केल्यासारखे होते. शिवाय मूळ कथानक आणि त्याची मांडणी ही आधुनिक नाट्यतंत्राशी सुसंगत होण्यासारखी नाहीतच.' असे शि. गो. भावे म्हणतात (मुक्तधारा, प्रका. रा. ज. देशमुख, ७३९, बुधवार, पुणे-२, द्वितीयावृत्ती ७ मे १९६१). मामा वरेरकर यांनीही मूळ भाषेवरून एक भाषांतर केल्याचे व ते साहित्य अकादमीतर्फे प्रसिद्ध होणाऱ्या सात नाटकांपैकी

एक असल्याचेही ते पुढे म्हणतात. काळाच्या पलीकडे दृष्टी टाकून मानवी प्रश्नांसंबंधी इतका सखोल विचार करणारे टागोर हे किती प्रतिभावंत होते हे लक्षात येते.

स्वातंत्र्याच्या चळवळीचे वारे वाहू लागलेले असताना स्वदेशाभिमाना टिळकांनी 'आनंदराव किंवा पाशबद्धस्वदेशाभिमाना' ही संगीत नाटिका आपल्या देशबंधूंच्या मनात देशप्रेम जागे करण्याच्या दृष्टीने लिहिली (१८८६). शंभर पृष्ठांहून अधिक पृष्ठांच्या या नाटिकेचे 'संविधानक नूतन मनोहर आहे, शृंगार, वीर, करुण रसांचे उत्पादन' या नाटिकेमुळे होते आणि 'अगदी शिथिल मनाच्या पुरुषा'च्या हृदयातही स्वदेशाभिमान उत्पन्न होईल असा विश्वास या पुस्तकाच्या जाहिरातीत 'सुबोध प्रकाशन'च्या 'म्यानेजरां'नी व्यक्त केलेला आढळतो. त्याकाळी नाटके संगीतमय असण्यावर भर होता. त्यामुळे किलोस्करांच्या पद्यांच्या चालींवर टिळकांनी या नाटकात पदे लिहिली. भक्ती या विषयावर विपुल लेखन करत असतानाच एकीकडे 'वेणू' नावाचे पुस्तक त्याच काळात टिळकांनी लिहिल्याची नोंद आहे. ही कादंबरी असावी असे अशोक टिळकांना वाटले होते. परंतु ही कादंबरी नाही. 'विनाशकाले विपरित बुद्धी' म्हणतात, त्याप्रमाणे आधी श्रीमंती उपभोगलेली असताना भिकार अवस्था प्राप्त झाली तर ती किती असह्य होते, स्त्रीचे प्रेम किती निश्चल आणि एकनिष्ठ असते अशा विचारांना प्राधान्य देणारे 'वेणू' किंवा 'विनाशकाले विपरित बुद्धि:' हे गद्यपद्यात्मक नाटक आहे. यातील पद्ये फारच बेताची आणि साधी असल्याचे पुस्तकाच्या जाहिरातीत म्हटले आहे.

टिळक गोरक्षण चळवळीचे खंदे पुरस्कर्ते होते. गाय हे त्यांना अत्यंत प्रिय दैवत असलेल्या प्राण्यावर त्यांनी 'संगीत गोदुःखविमोचन' हे नाटक लिहिले (१८८९). संगीताची उत्तम जाण असल्याने आणि मुळात चांगले कवी असल्याने त्यात त्यांनी पदेही घातली आहेत. १९१५ सालच्या नाट्यसंमेलनाचे टिळक अध्यक्ष होते. यावरून नाटककार म्हणून त्यांची योग्यता सहज लक्षात येईल.

राष्ट्रीय भावना

स्वदेश, स्वभाषा व संस्कृती याविषयी टागोरांच्या मनात अतिशय आदर होता. प्राचीन भारताच्या विविधतेतील एकत्वात संपूर्णत्व पाहण्याचा त्यांचा विचार विश्वबंधुत्वाकडे जाणारा होता. त्यांचे असे मत होते की, प्रत्येक राष्ट्राने आपले असे एक मिशन निश्चित केलेले असते. ते युगानुयुगे त्याच्या हाडीमाशी खिळलेले असते. ते मिशन हाच त्या राष्ट्राने स्वधर्म असतो. एकत्व हे भारताचे मिशन आहे.

१९११ च्या डिसेंबरमध्ये कोलकाता येथे होणाऱ्या राष्ट्रीय सभेच्या अधिवेशनात पंचम जॉर्जच्या सत्कारप्रसंगी टागोरांनी लिहिलेले स्वागतगीत गायिले जावे असा आग्रह टागोरांचे मित्र व आप्त असलेल्या आशुतोष चौधरींनी टागोरांकडे तसे गीत लिहिण्याचा धरला होता. टागोरांना या गोष्टीचे नुसते नवलच वाटले नाही, तर रागही आला. त्या आवेशातच त्यांनी 'जन गण मन' लिहिले.

रवींद्रनाथांच्या जाज्वल्य राष्ट्राभिमानाचे आणखी एक उदाहरण सांगायचे झाल्यास जालियनवाला बागोसंबंधीचे सांगता येईल. जालियनवालाबागमध्ये झालेल्या हत्याकांडानंतर त्यांनी त्यांना मिळालेली 'सर' ही पदवी परत करताना अत्यंत परखड पण तरीही सभ्य शब्दांत पत्र लिहिले.

'शिबाजी उत्सव', 'हे मोर चित्त, पुण्य तीर्थ', 'आमरा मिलेछि आज', 'चित्त जेथा भयशून्य', 'बांगालिर प्राण, बांगालिर मन', 'बिधिर बांधन काटबे तुमि' अशा अनेक जाज्वल्यपूर्ण कविता लिहून रवींद्रनाथांनी जनतेच्या राष्ट्रविषयक भावनांना हलवून सोडले (पृ. ३९).

टिळकांनी ख्रिस्ती धर्म स्वीकारल्यानंतर 'आपण धर्मांतर केले आहे, देशांतर नव्हे' ही भूमिका त्यांनी कायम स्पष्ट ठेवली. आपल्या देशबंधूविषयी त्यांच्या मनात अपार आपलेपण असल्यानेच त्यांचे मरणप्राय हाल बघून ज्यांच्या काळजाला पीळ पडत नाही अशांचा त्यांनी धिक्कार केला आहे. आईवर प्रगाढ प्रेम करणारे टिळक मायभूमीवरही तितकेच प्रेम करीत होते. धर्मांतर केलेल्या व याच भूमीत जन्मलेल्या ख्रिस्ती लोकांच्या भावनेला हात घालण्याचे मोठे काम टिळकांनी केले. 'ख्रिस्तशिष्य म्हणावीशी भान धरी याचे' असे त्यांनी एतद्देशीय ख्रिस्ती जनतेला बजावले.

धर्मभूमी ही देश आपुला गड्या येथला तू ख्रिस्ती

सावध व्यर्थ न होवो या लोकीची तव वस्ती (उपासना संगीत क्र. ५१९)

किंवा

प्रियकर हिंदिस्तान अमुचा प्रियकर हिंदिस्तान

हीच सुखाची, सौभाग्यी, सर्व गुणांची खाण (उपासना संगीत क्र. ६०१)

किंवा

या प्रियभूमीस्तव ख्रिस्तपदी मी वाहून बसलो प्राण (उपासना संगीत क्र. ६०२)

या कवितांतून टिळकांचे राष्ट्रप्रेम दिसते. परंतु टागोरांच्या तुलनेत बघायचे

झाल्यास टिळकांची राष्ट्रप्रेमाची गीते मराठी जनमानसावर तेवढी प्रभाव पाडू शकली नाहीत. त्यांची 'रणशिग' सारखी एखादीदुसरीच राष्ट्रप्रेमाविषयक कविता लक्षात राहू शकली. बाकी त्यांची राष्ट्रविषयक कविता ख्रिस्ती समाजापुरतीच जिवंत राहिली आहे. याचे कारण असे की, टागोरांच्या ठायी असलेला विश्वबंधुत्वाचा भाव टिळकांच्या बाबतीत धर्माच्या चौकटीत अडकला गेला. हिंदिस्तानातल्या लोकांनी आपल्यासारखेच ख्रिस्ताला स्वीकारावे म्हणजे शांतीचे राज्य सर्वत्र होईल, पृथ्वीचा स्वर्ग होईल अशी आशा टिळक बाळगून होते. त्यामुळेच -

ख्रिस्ती आपण, त्या ख्रिस्तासह निजदेशाला सेवू
असे म्हणणारे टिळक

आधी आणुन जगद्गुरूच्या भजनी याला लावू
आणि

भूमी अपुली ख्रिस्ती होता ठेविल हिच्या चरणी माथा

जी ती भूमी पृथ्वीवरी येईल हिची कुणा न सरी (उसं. क्र. ६०६)

असे म्हणतात. त्यामुळे त्यांच्या 'सकलां जोडू' (उसं. क्र. ६०६) या विचाराला त्यांच्या ख्रिस्तसापेक्ष भूमिकेमुळे मर्यादा पडतात.

राष्ट्राच्या यातनांबद्दल सहानुभूती प्रदर्शित करण्यासाठी टागोरांनी बाणेदारपणे 'सर' या पदवीचा त्याग केला. राष्ट्रीयत्वाच्या मर्यादा त्यांनी ओळखल्या. त्यांची दृष्टी आंतरराष्ट्रीय बनली. पूर्व व पश्चिम अशी जगाची दोन शकले मानून त्यांचा एकमेकांशी विरोध मानण्यात व गाजवण्यात मग्न झालेल्यांना टागोरांनी हा आंतरराष्ट्रीयत्वाचा धडा घालून देऊन ही दोन शकले एकजीव करण्याचा प्रयत्न केला आहे. (ज्ञानोदय, ४ जून १९३१, पृ. १८१)

'शांतिनिकेतन' खऱ्या अर्थाने विश्वविद्यालय व्हावे अशी टागोरांची इच्छा होती. टागोर आणि टिळक यांनी देशबांधवांना दिलेल्या संदेशातील तफावत लक्षात घेण्यासारखी आहे. टिळक 'ख्रिस्तीस्ताना'त संदेश देतात, तर टागोर सुनवतात -

'नुसते राष्ट्रीय निशाण फडकावल्याने किंवा आपल्या वाट्याचे सूत कातल्याने स्वराज्य मिळणार नाही. आपली सर्व शक्ती भावनापूर्ण देखाव्यात खर्च करू नका, तर तिला कार्यरूपात परिणत करा. 'वंदे मातरम्' आता बरेच झाले. आता 'वंदे भ्रातरम्'ला त्याची जागा द्या. साधारण जनतेसाठी रचनात्मक काम करून आपल्या देशबांधवांची क्रियात्मक सेवा केल्यानेच आपल्याला स्वराज्य मिळेल.'

संन्यस्तवृत्ती

ऐहिक जीवनात पारलौकिकाचा आनंद घ्यावा, जगातील माणसांमध्येच परमेश्वराचे दर्शन घ्यावे या मताचे टागोर असल्यामुळे त्यांना वैराग्यातून मुक्ती हे तत्वच अमान्य होते. 'बैराग्यसाधने मुक्तिसे आमार नय' असे ते म्हणत. याउलट टिळकांनी आपल्या उत्तर आयुष्यात गृहस्थाश्रमात राहूनच स्वेच्छेने संन्यास घेतला होता. वस्त्रांची गरज कमी करून ती अवघ्या दोन भगव्या कफन्यांपर्यंत त्यांनी आणली होती. आपला उरलेल्या आयुष्याचा अधिकाधिक काळ भजन, कीर्तन, प्रार्थना यात त्यांनी निश्चयपूर्वक घालवलेला होता. त्याच काळात 'ख्रिस्तायन' लिहिण्याचा गेल्या सतरा वर्षांपासूनचा आपला मनोदय सिद्धीस नेण्याचा त्यांचा विचार होता. नवे काही करायचे तर ते एवढेच. बाकी आयुष्यात त्यांना तसा रस उरलेला दिसून येत नाही. रवींद्रनाथ मात्र साठीनंतर चित्रे काढण्याची सुरुवात करतात आणि आपल्या सौंदर्यासक्त भावऊर्मींना आणखी एक माध्यम खुले करून त्यात रमलेले दिसतात. रोजचा फेरफटका मारायला म्हणून बाहेर पडायचे झाले तरीदेखील ते अत्यंत नीटनेटकेपणाने तयार झाल्याशिवाय बाहेर पडत नसत. त्यामुळे फिरायला जायला उशीर होत असे. त्यावर गांधीजींनी एकदा नाराजी दाखवली तर हजरजबाबी टागोरांनी त्यांना म्हटले,

“मला जो पाहील त्याला माझ्याकडे पाहून आनंद वाटला पाहिजे. दुःख झाले तर ही एक प्रकारची हिंसाच नाही का?”

मावळतीला आलेल्या आयुष्याकडे पाहण्याचा टागोर-टिळक यांचा दृष्टिकोन मुळातच भिन्न होता, हे यावरूनच लक्षात येते.

मृत्यूविषयक विचार

टागोर आणि टिळक या संवेदनशील मनाच्या दोन्ही कवींना मृत्यूचे भय अजिबात वाटत नव्हते. मृत्युदूत हा परमेश्वराने पाठवलेला आहे त्यामुळे तो दारात आला की त्याचे स्वागत करायलाच हवे अशी टागोरांची भावना होती. टिळकांनी आपल्या मृत्युपत्रात 'माझ्या मृत्यूनंतर काळे कपडे घालून कोणीही शोक करू नये' असे बजावले होते त्यामागे हीच भावना होती. (स्मृतिचित्रे : ३ : १४४-१४५)

टागोर मृत्यूला जिवलग मित्र मानतात. मरण ही जीवनाची अंतिम परिपूर्णता आहे, अशी त्यांची धारणा होती. 'माझ्या चित्तामध्ये वरमाला गुंफलेली आहे. तू

केव्हा बरं वराचा पोषाख करून शांत व हसतमुखाने येशील?" असा प्रश्न ते मरणाला करतात.

‘नाइना आमि सुंदर भुवने माशे आमि बाचिबार चाइ’

- सुंदर जगात मी मरू इच्छित नाही, या माणसांमध्ये मला जगायचंय, असे ते आपल्या ‘प्राण’ या कवितेत बोलून दाखवतात.

टिळकांना मृत्यू म्हणजे कडक, कठोर पंतोजीचे रूप वाटते.

नका रडारड करूं, नका वृथैव घाबरूं

देवबापे धाडियेला नवा पंतोजी हा भला

दिसे भारी क्रूर स्वारी, छडी घोडी आली खरी

आता मानेवर खडा, बरे आम्ही बरा धडा

उलटले पोरपण, बरे झाले हे फिरून

नाही लाज काही आम्हा, आम्ही आरंभू ओनामा

दास म्हणे उजळणी, बरी झाली फिरोनी (अभं. १३ : २८०)

टागोरांच्या मते मृत्यू दुःखदायक नाही. जीवनातील शक्तींचा आसक्तींमुळे नाश होतो. भगवद्गीतेत श्रीकृष्ण अर्जुनाला म्हणतो,

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय

नवानि गृह्णाति नरो उपराणि

तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्

अन्यानि संयाति नवानि देही जीर्ण वस्त्र बदलण्याची ही कल्पना टागोरांच्या काव्यात थोडा फरक होऊन आलेली आहे. -

‘हा माझा मलिन अहंकार, माझे हे मळलेले वस्त्र आता मला सोडले पाहिजे. दिवसभराच्या कामामध्ये धूळ लागून ते डागाळलेले आहे. ते इतके तापलेले आहे, की मला सहनच होत नाही. दिवस संपताना माझे काम संपले. आता त्याची येण्याची वेळ झाली. त्यामुळे माझ्या मनात आशा उत्पन्न झाली.’”

टिळक मृत्यूची कल्पना अशी करतात-

कल्पना कर की दिन अपुला हा शेवटला

आजच मम वा तव गे इथला

प्रवास सरला रवि मावळला

पुनरपि दिसणे नाहि उदेला

पुढे जर्गि नाही मधुवसंत एकहि अपुला

परलोकाचा प्रवास माझा
सुखकर व्हावा अथवा तूझा
म्हणून करणे सोई ज्या ज्या
करू ना त्या त्या सखि पुसुनि अपुल्या प्रभुला
नको कल्पणे खरेंच नाही
नेम पळाचा कवणाचाहि
स्वर्ग म्हणोनि जेणे होई
याच जगताचा चल धरू, तया पंथाला

(टि. क. भाग १ पृ. १६८) (२२ मे १९१४)

टिळकांच्या वरील कल्पनेपेक्षा टागोरांची कल्पना अधिक सुस्पष्ट वाटते-

“डोळ्यांतील तेज हळूहळू म्लान होत चालले आहे. ही विपुला वसुंधरा सागर, पर्वत, वन, उपवन या सर्वासकट छायेप्रमाणे लुप्त होत आहे. हे अद्भूत विश्वसंगीत इंद्रियवीणेच्या शत आणि सूक्ष्म तारांवर अतिशय क्षीण स्वरात वाजू लागले आहे. विविध रंगांनी रंगविलेले हे विश्वचित्र तू स्वतःच्या मृदू हातांनी माझ्या हृदयावरून हळूहळू खेचून काढून घेतो आहेस. प्रत्येक इंद्रियाच्या दारावर जी दीपावली साजरी होत होती, ती आता हलकेच विझून जात आहे. त्यानंतर मध्यरात्री तू स्वतःच्या हाताने जी निर्मल मृत्युशय्या पसरशील, त्या विश्वभुवनहीन आणि निःशब्द आसनावर तूही येऊन बस.”

“मृत्यू यावा तर असा. शरीरातून ज्याप्रमाणे सर्व नाड्या खेचल्या जातात, त्याप्रमाणे जन्मभर वाढलेल्या पसान्यातून, या विश्वातून आपले आकर्षण मोकळे व्हावे, ही सर्व बाह्य बंधने सुटावीत, सृष्टी विलीन होऊन जावी, आपले प्राणही उरू नयेत आणि जी काही शेवटची संवेदना उरेल तेथे तू एकट्याने विराजमान होऊन बसावेस, हाच माझा मोक्ष होय.”

‘कै बोले सब फेले जावे’ या कवितेत टागोर म्हणतात -

“जेव्हा मला मृत्यू आपल्या हाताने पकडेल तेव्हा मी सर्व टाकून जाईन असे कोण म्हणतो ? जीवनात जे काही तू घेऊन आला होतास ते सर्व मरणामध्ये न्यायला हवे. जाताना चांगले सजून जायला हवे. मृत्यूनंतरच्या उत्सवासाठी तर राजाचा पोषाख करून हसत जायला हवे.”

टागोर-टिळक या दोघांच्या कवितेत मृत्युविषयक विचारात अनेक ठिकाणी एका पातळीवर विचार होताना दिसतो. मृत्यू हे परमेश्वरभेटीचे माध्यम दोघांनीही मानले आहे.

समारोप

टागोरांच्या विचारांशी थोडेफार साम्य टिळकांच्या कवितेत आढळते आणि दोघेही एकाच कालखंडात लेखन करणारे होते म्हणून टिळकांना 'पश्चिम महाराष्ट्राचे टागोर' म्हणणे बरोबर नाही. टागोरांचे लेखन जागतिक पातळीवर सर्वमान्य झाले. त्यांनी शिक्षणक्षेत्रात वेगवेगळे प्रयोग केले, ते यशस्वी ठरले. त्यांची शैक्षणिक धोरणे आजही कार्यान्वित आहेत. टिळकांचे एकूणच कार्य बहुतांशी ख्रिस्ती धर्मापुरते आणि ख्रिस्तीधर्मीयांपुरतेच मर्यादित राहिले. त्यांच्या मृत्यूनंतर तर मराठी सारस्वतात त्यांच्या 'वन सर्व सुगंधित झाले', 'ताई तू फूल गडे माझे', 'पाखरा येशील का परतून' आणि 'केवढे हे क्रौर्य' अशा मोजक्या कवितांपुरतेच ते आठवणीत राहिले. टागोरांना टिळकांपेक्षा बावीस वर्षे अधिक आयुष्य लाभले. त्यांचा पैसही फार व्यापक आणि प्रभावी होता हेदेखील लक्षात घ्यायला हवे. आपल्या मुलाला लिहिलेल्या पत्रात 'मी टागोर तर आहेच त्याशिवाय बराच काही आहे... आणखी दोन-तीन वर्षात सध्याच्या भारी जबाबदाऱ्यांतून मोकळा झाल्यावर आणि माझ्या मनातले साहित्यविषयक बेत पूर्ण करण्याची शक्ती राहिली तर, महाराष्ट्रातल्या माझ्या देशबांधवाच्या स्मरणामध्ये मी शतकानुशतके वास करणार आहे' असे म्हणणारे टिळक आणखी जगते तर कदाचित चित्र वेगळे होऊ शकले असते; पण शेवटी हा जर-तरचा मामला ठरतो. वास्तव आहे ते हे की, टागोरांचा पैस फार व्यापक होता आणि प्रतिभेची झेप फार उंच होती. इतकी, की आजवर मराठीच काय; पण भारतीय भाषेतील कोणीही साहित्यिक ती गाठू शकलेला नाही.

'रवींद्र भावांजली' या पुस्तकात डॉ. राम म्हैसाळकर यांनी दिलेले कविवर्य वसंत बापट यांचे भाष्य मोलाचे आहे.

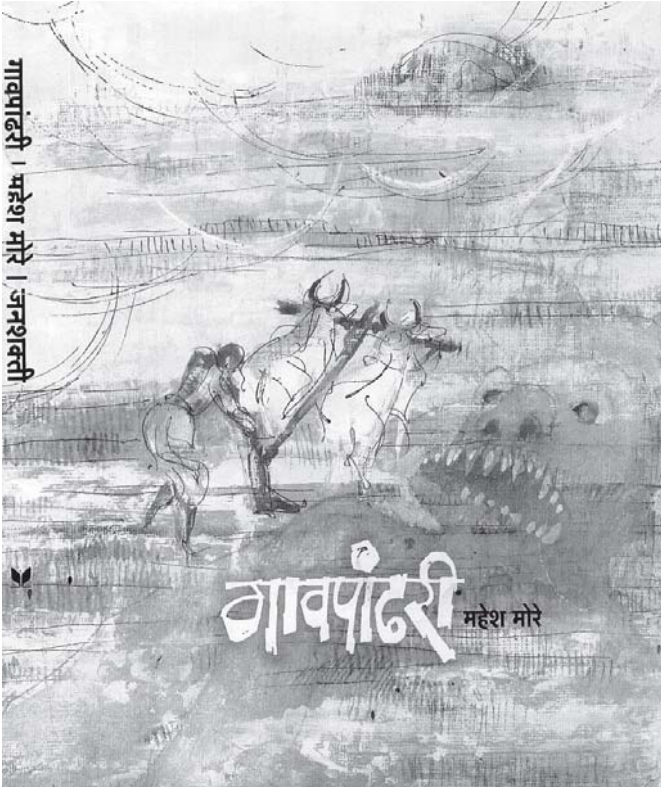
“आधुनिक भारतात कवी अज्ञेय आणि निराला, भास्करराव तांबे आणि बा. भ. बोरकर यांच्यासारखे काही मोजके अपवाद वगळले तर टागोरांच्या जवळपाससुद्धा फिरकू शकणारे कवित्व दुर्मीळच आहे. त्यामुळे टागोरांच्या काव्याच्या वाटेला फिरकू शकणारे कवी भारतातही मोजकेच आहेत... कविवर्य बेंद्रे, गोकक, महादेवी वर्मा असे काही थोडे कवी रवींद्रनाथांच्या प्रभावाखाली आलेले आहेत. मराठी कवींत रवींद्रनाथांचा प्रभाव ज्यांच्यावर आहे असे कवी तर अगदीच नगण्य आहेत. टागोरांच्या समग्र कवितेत अवगाहन तर सोडाच; पण तिचे ओझरते तरंग ज्यांच्या कवितेत उमटले आहेत, असे कवी जवळजवळ नाहीत म्हटले तरी चालेल. त्र्यं. रा. देवगिरीकर, बा. ग. खापर्डे अशी काही नावे या

संदर्भात आठवतील. दुभाषी ऊर्फ कवी ऋग्वेदी यांनी काही वाचनीय अनुवाद केले आहेत हे खरे; पण त्यांनी उचललेली टागोरांची कविता म्हणजे समुद्राला अर्घ्य वाहण्यासाठी त्यातलेच उचललेले चुळकाभर पाणी आहे. टागोरांच्या कवितांच्या श्रीमंतीचे मराठी मनाला मोजमापही घेता आलेले नाही, हा इतिहास आहे.”

□□□

आगामी.....

ग्रामीण जीवनाचे वास्तव कलात्मक चित्रण करणारी ग्रामीण कादंबरी....

| ४८ | अक्षर वाङ्मय | डिसेंबर ते फेब्रुवारी २०११ |

मराठी भाषेचे शुद्धलेखन आणि उच्चारण

डॉ. स्नेहल तावरे

मराठी साहित्य महामंडळाने शुद्धलेखन विषयक नियम १९६२ मध्ये केले आणि मराठी भाषकांनी हळूहळू ते अंमलात आणले. आज पंचेचाळीस वर्षांनंतर मराठी भाषेच्या शुद्धलेखनाची अवस्था पाहिली की या नियमांचे सुलभीकरण करणे गरजेचे आहे असे एक शिक्षक म्हणून मला जाणवायला लागले आहे. गेली चोवीस वर्षे पुण्यातील मॉडर्न महाविद्यालयात मराठीचे अध्यापन मी करित आहे. काही शाळांच्या कार्यकारीवर सदस्य म्हणून काम पाहते. भारती विद्यापीठाच्या मराठी अभ्यास मंडळावर मी होते, महाविद्यालयातील माजी विद्यार्थी, शाळा-महाविद्यालयांच्या मुलाखतींसाठी येणारे शिक्षक-प्राध्यापक, स्नेहवर्धन प्रकाशनामुळे भेटणारे व्यावसायिक, लेखक, डीटीपी ऑपरेटर, मुद्रित शोधक आणि सर्वसामान्य नागरिक यांच्यामध्ये वावरताना मराठी भाषेचे शुद्धलेखन आणि उच्चारण याबाबत काळजी करण्याजोगी परिस्थिती निर्माण झालेली आहे हे जाणवते. मराठी भाषेचे स्वरूप केवळ व्यवहारापुरते मर्यादित राहू नये, ती पिढ्यान्पिढ्या बोलली गेली पाहिजे, तिच्यामध्ये समृद्ध लेखन झाले पाहिजे, ती क्लिष्टही होता कामा नये आणि मराठी भाषकांप्रमाणे परभाषकांनाही मराठी भाषेची मूलभूत सुलभता जाणवली पाहिजे. आधुनिक क्षेत्रातील कॉलसेंटर असो वा विविध प्रसारमाध्यमे. यामध्ये मराठी भाषकांना नोकरी विनासायास मिळाली पाहिजे. अशा प्रकारच्या सर्व बाबी लक्षात घेऊन मराठी भाषेच्या शुद्धलेखनविषयक नियमांत काही फेरबदल करून नियम अधिक सोपे करण्याची आवश्यकता मला जाणवते.

मराठी भाषेची परंपरा लक्षात घेतल्यास ती संस्कृतोद्भव आहे हे अनेक भाषांतज्ज्ञानी मान्य केलेले आहे. संस्कृत भाषा पाचवीपासून किंवा काही शाळांमध्ये आठवीपासून शिकविली जात होती. संस्कृतमध्ये पैकीच्या पैकी गुण मिळविणारे अनेक विद्यार्थी आहेत. अकरावीच्या परीक्षेत 'जगन्नाथ शंकरशेठ स्कॉलरशिप' मिळविणाऱ्या विद्यार्थ्यांचे नाव वृत्तपत्रात अग्रक्रमाने झळकायचे. विद्यार्थी-पालक यांनाही या पारितोषिकाचे महत्त्व आणि अभिमान वाटायचा. आजकाल या पारितोषिकाचे नावही कोठे दिसत नाही. अशी परिस्थिती निर्माण होण्याचे कारण म्हणजे अनेक शाळांमधून संस्कृत भाषा घेण्याची सक्ती कमी केली गेली. संस्कृत भाषा म्हणजे मृत भाषा. तिचा आजच्या जीवनाला उपयोग काय ? अशा वादाच्या भोवऱ्यात संस्कृत भाषा अडकली

आणि मराठीच्या या जननीचा विसर पडला, पर्यायाने शब्दांचाही. संस्कृत भाषेमधून आलेले अनेक शब्द मराठीमध्ये स्थिरावलेले आहेत. अशा शब्दांचे लेखन मराठीत तत्सम शब्दांप्रमाणेच होते. वस्तुतः संस्कृतची तोंडओळख नसल्यामुळे कोणते शब्द संस्कृतमधले आणि कोणते इतर भाषांमधले याबाबत विद्यार्थ्यांमध्ये एक संभ्रमावस्था आहे. त्यामुळे संस्कृतमधील मूळ शब्द, तो मराठीत आला की त्याचे होणारे लेखन आणि सामासिक शब्दात त्याचे लेखन कसे करायचे याबाबत खूपच घोळ होताना दिसतात. म्हणूनच मराठीच्या शुद्धलेखनाविषयक नियमांत काही बदल का करू नयेत याबद्दल विचार करण्याची परिस्थिती निर्माण झालेली आहे.

शुद्धलेखनाच्या नियमांपैकी एक नियम असा आहे - मराठीतील तत्सम 'इ'कारान्त आणि 'उ'कारान्त शब्द दीर्घान्त लिहावेत. उदा. कवि - कवी, बुद्धि - बुद्धी, गति - गती इत्यादी. मात्र सामासिक शब्दांतही तत्सम 'इ'कारान्त व 'उ'कारान्त शब्द पूर्वपदी असताना ऱ्हस्वान्तच लिहावे. उदा. बुद्धिवैभव, कविमन, गतिशील इत्यादी.

या नियमाबाबत असे धोरण अंमलात आणले की एखादा मराठी शब्द मराठी भाषेमध्ये जसा आहे तसा मान्य करून, तो सामासिक शब्दात आला तर दीर्घच ठेवावा, उदाहरणार्थ संस्कृतमध्ये 'कवि', मराठीत 'कवी' आणि तो सामासिक शब्दात आला की 'कविमन' असे न करता कवीमन, कवीवैभव तसेच कवीला, कवीसाठी, कवीकरीता (येथे करिता नाही) इ. याचप्रमाणे गतिशील, बुद्धीवैभव, दृष्टीकोन, अग्नीकन्या, रुढीग्रस्त असे होईल. अशा प्रकारचा बदल संस्कृत भाषेवर प्रेम करणाऱ्यांना रुचणार नाही. सुटा शब्द जसा आहे तो तसाच सामासिक शब्दांतही स्वीकारायचा असे धोरण का स्वीकारू नये ?

तत्सम इ -कारान्त आणि उ-कारान्त नियमाप्रमाणेच इन्-अन्त शब्दांना असाच नियम लावल्यास ते दीर्घच होतील. उदा. विद्यार्थीमंडळ, गुणीजन, प्राणीसंग्रह, पक्षीमित्र इत्यादी.

उपान्त्य दीर्घ ई किंवा ऊ असलेल्या मराठी शब्दांचा उपान्त्य 'ई'कार किंवा 'ऊ'कार उभयवचनी सामान्य रूपांच्या वेळी ऱ्हस्व लिहावा या नियमाप्रमाणे वकील-वकीलांना, गरीब-गरिबाला, चूल-चुलीस इत्यादी. अशा शब्दांमध्ये मराठीतील मूळ शब्द जसा आहे तसाच का ठेवू नये ? असे केल्यास चूलीत, गरीबाला, वकीलांना, सूनेला, नागपूरस अशी रूपे होतील, नाहीतरी अपवाद म्हणून परीक्षा-परीक्षेला, दूत-दूताला, शरीर-शरीरास, जीव-जीवास (प्राणी या अर्थी) ही रूपे मान्य केलेली आहेतच. प्रश्न येतो तो काही समान शब्दांचा. उदा.

जिवाला (प्राण, मन या अर्थी) आणि जीवास (प्राणी या अर्थी) येथे दोन्ही ठिकाणी जीवाला, जीवास, जीवाच्या असे केले तरी वाक्यानुसार अर्थ लक्षात येईल.

विद्यार्थ्यांच्या मनाची अनिश्चितता 'पूर' या शब्दाबाबत दिसून येते. 'पूर' हा ग्रामवाचक शब्द ग्रामनामास लावताना दीर्घोपान्त्यच लिहावा या नियमानुसार नागपूर, कोल्हापूर, सोलापूर, जयपूर इत्यादी असे लेखन होते. पण उपान्त्य दीर्घ 'ई' किंवा 'ऊ' असलेल्या मराठी शब्दांचा जो नियम आहे त्यानुसार नागपुरास असे होते; पण नागपूरला, नागपूरसाठी, नागपूरने हे शब्द कसे लिहायचे ? अनेकांचा गोंधळ उडतो. नागपुरकरिता लिहायचे की नागपूरकरिता ? म्हणूनच वरील सर्वच शब्द दीर्घ का लिहू नयेत ? म्हणजे नागपुरास, नागपूरसाठी, नागपूरला, नागपूरहून, नागपूरपासून इत्यादी.

शब्दांचे एकवचन आणि अनेकवचन लिहिताना विद्यार्थी घोळ घालतात. उदा. मैत्रीण-मैत्रीणी, उणीव - उणिवा, जाणीव - जाणिवा, टीप - टिपा, भारूड - भारूडे, इ. याबाबत माझी एक प्राचार्य मैत्रीण म्हणाली होती की, "कान तयार करावे लागतात. मग ऱ्हस्व-दीर्घ कानाला आपोआप कळते आणि त्यानुसार लेखन होते." पण उभ्या महाराष्ट्रात असे 'कान' तयार करणारे किती शिक्षक आता मिळतील? ग्रामीण-निमशहरी भागांचे काय करायचे? त्यापेक्षा रूढ नियमांमध्ये बदल करून मराठीचे शुद्धलेखन सुलभ का करू नये ? असे सतत वाटत राहते.

ठरावीक, लवचीक, विपरीत या शब्दांतील उपांत उकार ९० टक्के लोक ऱ्हस्व लिहितात आणि त्यांना दीर्घ लिहा असे सांगितल्यास आम्हाला असेच शिकवले आहे असे म्हणतात. 'उज्वला' नाव असणाऱ्या मुली 'उज्वला' असेच लिहितात. 'माउली' शब्दातील उ दीर्घच लिहिला जातो.

उच्चारानुसार लेखन हा नियम ग्राह्य धरल्यास च, ज बाबतचे उच्चार कसे करायचे, असा प्रश्न उपस्थित होतो. उदा. 'कृष्णा गाई चार' आणि 'वर्गात मुले चार.' या दोन वाक्यांमधील 'चार' या शब्दाचा उच्चार पहिल्या वाक्यात चार आणि दुसऱ्या वाक्यात मात्र 'च्यार' असा करावा लागतो. 'पाण्याचा जग आण', 'सुखाने जग'. या वाक्यांमध्ये पहिल्या वाक्यात 'ज्यग' असे म्हणावे लागते तर दुसऱ्या वाक्यात 'जग' असे होते. म्हणजे 'चमचा', 'च्यमचा' कधी म्हणायचे हे वाक्याप्रमाणे ठरवायचे. हे पर आणि नावभाषकांना काहीसे अवघडच जाते. म्हणून एकतर या शब्दांच्या खाली नुक्ता दिला पाहिजे किंवा च्य, ज्य असे लेखन केले पाहिजे. 'समाजाला' की 'समाज्याला' म्हणायचे याबाबत एकमत कोठेच नाही.

शुद्धलेखनाप्रमाणेच मराठी उच्चाराच्या गमतीजमती हल्ली सार्वत्रिक दिसून येतात.

श्री ऐवजी स्त्री, ण - न, क्ष - श, य - ए यांबाबत अनेक विद्यार्थ्यांना उच्चारची जाणीव नसते. फारच कमी विद्यार्थी वरील अक्षरे शुद्ध स्वरूपात उच्चारतात, एम.ए., एम.कॉम. ऐवजी यम. ये., यम. कॉम. असे ऐकू येते. 'प्रक्षुब्ध'ला प्रशुद्ध' म्हणतात. 'श्रीगणेशा'मधील 'श्री'चा उच्चार 'स्त्रीगणेशा'केला जातो हे बारकाईने लक्ष दिल्यास लक्षात येते. 'ण' म्हणजे एका विशिष्ट वर्गाची मक्तेदारी. ती नकोच म्हणून सरसकट 'न'चा वापर होत आहे. त्र्यंबकेश्वरी पौरोहित्य करणारे दीक्षित 'माझी बायको पुण्याची आहे' असे म्हणतात तर मराठवाड्यातील देशमुखसर 'पन, मानिकबाई' असे जेव्हा बोलतात तेव्हा मराठीचे उच्चारण आणि लेखन सर्वच स्तरात विस्कळीत झाले आहे याची जाणीव होते. पुण्यासारख्या ठिकाणी एम.ए. मराठीच्या विद्यार्थ्यांना ऱ्हस्व रू आणि दीर्घ रू, य, ए, ण, न, श्री, स्त्री इ. अनेक उच्चार दरवर्षी मला शिकवावे लागतात. ९० टक्के लोक मराठीतील ओष्ठ्य 'फ'चा उच्चार इंग्रजीतील दंत्योष्ठ 'एफ'प्रमाणे करतात. (फणस, फजिती इत्यादी) हा फरक मराठी माणसे विसरत चालली आहेत. 'ब्राह्मण' शब्द म्हशीतल्या 'म्ह' (ब्राम्हण) प्रमाणे लिहिला जातो. मराठीत उच्चारानुसार लेखन ही पद्धत असल्यामुळे माझी गोखले नावाची मैत्रीण म्हणाली की, 'म'च्या आधी 'ह'चा उच्चार करतो कोण ? सर्वच जण 'म' नंतर 'ह'चा उच्चार करतात. उच्चारानुसार लेखन हे मान्य केल्यास मराठीतील काही अक्षरे पूर्ण नष्ट होतील. उदा. ण, ष, क्ष, श्री, ए, फ इत्यादी आणि पानी, भाशा, प्रशुद्ध, स्त्री, यम.ए. आणि फरक (फ फॅक्स प्रमाणे) हे शब्द रूढ होतील.

नाकात बोलणाऱ्यांच्या नको तेथे अनुस्वार देऊन बोलण्याच्या सवयीमुळे सानुनासिक बोलले की शुद्ध असा एक अपसमज रूढ झाला आहे. त्यामुळे 'पानी' म्हणाचये पण सानुनासिक. (पानीं) तेव्हा सानुनासिक बोलणारे उच्चारानुसार लेखन या मराठीच्या नियमाप्रमाणे मराठी चुकीचे बोलतात आणि त्यांचे अनुकरण करणारे मराठी भाषेच्या स्वरूपात बदल करतात हे लक्षात कोण घेणार ?

एक शिक्षक म्हणून मला जाणवणाऱ्या या गोष्टींचा मी सातत्याने विचार करीत असते. यावर कोणत्याही अभिनिवेशाशिवाय चर्चा का होऊ नये ?

अँ आणि ऑ यांना वर्णमालेत स्थान देणे गरजेचे आहे. ते कोठे द्यायचे यावरही विचार व्हायला हवा. कारण अँ आणि ऑ चे अनेक शब्द आपण मराठीत लिहितो. उदा. म्याँव. ण आणि न बाबत मतमतांतरे दिसून येतात. काहींना वाटते 'ण' कशाला ? सरसकट 'न' वापरा आणि वाक्यावरून अर्थ जाणून घ्या. त्यांच्यासाठी खालील उतारा देत आहे. दोघांमधील हा संवाद वाचून ठरवावे.

माझे सहज लक्ष गेले तेव्हा अशोक खून करीत होता. त्याने खून केल्यामुळे मी

तातडीने हॉलच्या बाहेर पडले. तसा तोही बाहेर आला.

मी त्याला विचारले, “ हे काय केलंस ?”

ओझं उतरल्याच्या भावनेनं तो म्हणाला, “कुठं काय?”

मी म्हटलं, “खूण ?”

“ मला व्याख्यानाचा कंटाळा आला. किती निरर्थक बडबड करतो तो माणूस. त्याचं बोलणं असह्य झालं मला.”

“पण म्हणून ‘खूण?’ लोकांना काय वाटेल ? इतकंही तू समाजासाठी सहन करू शकत नाहीस?”

“उगीच वाद घालू नकोस. एकच खूण. माझं मी पाहून घेईन.”

“ हे बघ, मी कुटुंबात राहते. मला घरदार आहे. माझ्या मुलांना हे कळलं तर ? ती काय म्हणतील ?”

“ काही होणार नाही. मुलांना खूण म्हणजे काय हे कळत नाही. आपण घरी जाऊ. चल पळ.”

“ मी येणार नाही. मला ऐकायचं आहे. आणि हो परत खूण करू नकोस.”

माझे सहज लक्ष गेले तेव्हा अशोक खून करीत होता. त्याने खून केल्यामुळे मी तातडीने हॉलच्या बाहेर पडले. तसा तोही बाहेर आला.

मी त्याला विचारले ‘हे काय केलंस ?’

ओझं उतरल्याच्या भावनेनं तो म्हणाला, “कुठं काय?”

मी म्हटलं, “खून ?”

“ मला व्याख्यानाचा कंटाळा आला. किती निरर्थक बडबड करतो तो माणूस. त्याचं बोलणं असह्य झालं मला.”

“पण म्हणून ‘खून ?’ लोकांना काय वाटेल ? इतकंही तू समाजासाठी सहन करू शकत नाहीस?”

“उगीच वाद घालू नकोस. एकच खून. माझं मी पाहून घेईन.”

“ हे बघ, मी कुटुंबात राहते. मला घरदार आहे. माझ्या मुलांना हे कळलं तर ? ती काय म्हणतील ?”

“ काही होणार नाही. मुलांना खून म्हणजे काय हे कळत नाही. आपण घरी जाऊ. चल पळ.”

“ मी येणार नाही. मला ऐकायचं आहे. आणि हो परत खून करू नकोस.”

□□□

अमेरिकनांचे विवाहबंधन : वेगळी बाजू

सौ. उषा प्रभुणे

आता आम्ही अमेरिकेतच स्थायिक झालो आहोत; पण भारतात असताना दर वर्षी अमेरिकेत मुलांकडे जायचो. अमेरिकेतील महत्त्वाची स्थळे पाहायचो. मात्र, गेल्या वर्षी अमेरिकेत गेल्यावर फक्त घरीच राहायचे आहे, कोणत्याही गावाला जायचे नाही, कोणतीही राइड घ्यायची नाही असे ठरले होते. कारण हे आता स्टॅनफोर्ड युनिव्हर्सिटीचे 'व्हिजिटिंग स्कॉलर' असल्याने त्यांना त्या युनिव्हर्सिटीत जाऊन अभ्यास करावयाचा होता.

ठरल्याप्रमाणे आम्ही मुलांकडे कॅलिफोर्नियातील सॅन होजेला आलो. येथे आल्यावर काही घटना वेगाने घडल्या. न्यू मेक्सिको स्टेट युनिव्हर्सिटीत प्राध्यापक असणाऱ्या डॉ. ट्रेसी पिजॉन यांनी ह्यांना पेट्रोग्लिफ्सच्या अभ्यासाच्या संदर्भात न्यू मेक्सिको राज्यातील अल्बर्ककीला बोलवले. अल्बर्ककी या गावापासून ८० मैलांवर असलेल्या सॅन्ट फे या शहरात आमच्या जुन्या ओळखीचे अमेरिकन जोडपे राहात होते. डिक आणि कॅथरिन ह्युल्स्टर (Huelster). अल्बर्ककीला आम्ही येणार हे त्यांना कळवताच त्यांनी आम्हाला बोलवले आणि आम्हीही त्यांचा पाहुणचार घ्यायला त्यांच्याकडे गेलो. या निमित्ताने त्यांच्याकडेही जायचे ठरल्याने ह्यांच्या बरोबर मोठा मुलगा आणि मी आमच्या जुन्या ओळखीच्या लोकांकडे जायला निघालो.

उदय जेव्हा इंडियाना राज्यातील इंडियाना पोलिस या शहरात इंजिनिअर म्हणून नोकरीला होता तेव्हा त्याच्या कंपनीतल्या उच्च पदावर असलेल्या डिकशी त्याची ओळख झाली. अतिशय वैभवपूर्ण व समृद्ध जीवन जगणाऱ्या डिक आणि त्याची बायको कॅथी यांना उदयच्या लाघवी स्वभावाने जवळ आणले. एकमेकांकडे जाणे येणे सुरू झाले. आम्ही जेव्हा २००० साली अमेरिकेत गेलो होतो तेव्हा त्यांनी आम्हाला त्यांच्या घरी जेवायला बोलावले होते. त्यांचे घर भव्य प्रासादासारखे होते. त्या घरातील प्रत्येक वस्तू त्यांची उच्च अभिरुची दर्शविणारी होती. त्यांनी जगभर प्रवास केला होता. प्रत्येक ठिकाणीचे जे काही खास होते ते त्यांनी आठवण म्हणून आणले होते आणि घराला त्या वस्तूंनी सुंदर पद्धतीने सजवले होते.

डिक-कॅथरीन यांच्या इंडियानापोलिस येथील आलिशान बंगल्यात कॅथरीन,
तिची नातवंडे आणि प्रभुणे कुटुंबीय

त्यांच्या घरात पोहायचा तलावही होता. हा तलाव बराच मोठा होता. पोहायचा तलाव आणि तोही घरात ? मोठ्या ए/सी हॉलमध्ये हा सुंदर तलाव होता. या तलावात कॅथी रोज पोहते असे डिकने कौतुकाने सांगितले. एकूण त्यांचे घर, त्यांचे राहणीमान, वागण्यातील त्यांची खानदानी आब आणि वागण्यातील सौजन्य. यांची उच्च विचारसरणी व चेहऱ्यावरचे श्रीमंती तेज पाहून आम्ही भारावून गेलो होतो.

डिक आणि कॅथरिन किंवा कॅथी हे दोघे आमच्या उदयच्या लग्नासाठी १९९८

डिक आणि कॅथरीन ह्युल्स्टर

साली भारतात आले होते. त्यामुळे त्यांचा सहवास घडला होता. त्यावेळेस या जोडप्यातील डिक उंच, गोरापान, दाढी असलेला, बारीक डोळ्यांचा अगदी साधा, अबोल पण हुशरा वाटला होता. कॅथी एकदम स्मार्ट, उंच, गोरीगोरी, करारी, निळ्या डोळ्यांची, बोलायला मोकळी अशी वाटली होती. आजही तशीच आहे. डिक आणि कॅथरिन यांना भारतातील लग्नाचा सोहळा पाहायचा होता. म्हणून दोघेही आमच्या गावी म्हणजे औरंगाबाद जिल्ह्यातील वैजापूरला आले. दोन दिवस आमच्यातीलच होऊन गेले. जेवायला पाटावर बसले. चमच्याने जेवण्याऐवजी आपल्या पद्धतीने हाताने जेवले. कॅथरिनला आम्ही साडी प्रेझेंट दिली होती. तयार ब्लाऊज घेऊन दिले होते. लग्नाच्या दिवशी ती मस्त साडी नेसली होती. तिने उदयचे लग्न खूप एन्जॉय केले. तर अशी ही जोडी आनंदी-उत्साही. सॅन्ट फेला त्यांच्या घरी पोहोचल्यावर दोघांनी आनंदाने आमचे स्वागत केले. इकडच्या तिकडच्या गप्पा झाल्यावर डिकने स्वतः 'कोल्ड टी' तयार करून आणला. तोपर्यंत आम्ही असा चहा प्यायलो नव्हतो. चहा छान वाटला. त्यांना उदयच्या लग्नाची कॅसटे पाहायची होती. आम्हाला त्यांचे फोटो पाहायचे होते. आम्ही त्यासाठी दुसरा दिवस ठरवला.

डिक-कॅथीच्या लग्नाला पन्नास वर्षे पूर्ण !

आम्ही दुसऱ्या दिवशी परत त्यांच्याकडे गेलो. आम्हाला त्यांनी त्यांचा एक अल्बम दाखवला. तो अल्बम त्यांच्या लग्नाला पन्नास वर्षे पूर्ण झाली त्याचा होता. त्यांच्या मुलांनी, नातवांनी आणि मित्रांनी त्यांच्या सुवर्ण महोत्सवी वैवाहिक वर्षानिमित्ताने जी पत्रे पाठवली होती ती त्यांनी या अल्बममध्ये ठेवलेली होती. अल्बम पाहताना एक गोष्ट लक्षात आली ती म्हणजे या दोघांचे वैवाहिक आयुष्य अतिशय समृद्ध आहे. त्यातले एक पत्र वाचताना लक्षात आले की या दोघांनी किती चांगला संसार केला आहे. यांचा संसार किती आनंदाचा आहे. सुखा-समाधानाचा आहे आणि मुख्य म्हणजे अमेरिकन असूनही चक्र अर्धशतक त्यांचे लग्न टिकून आहे ! अमेरिकेत असे काही असू शकते यावर विश्वास बसणे अवघड होते, कारण अमेरिकन व्यक्तींचे विवाह पन्नास दिवसही टिकणे अवघड असते असे आम्ही ऐकून होतो आणि समोरच्या अमेरिकन व्यक्तींच्या लग्नाला पन्नास वर्षे झाल्याचे ऐकून आम्हीच काय कुणीही आश्चर्यचकित झालो नाही तरच नवल ! अल्बममध्ये ठेवलेले फोटो आणि पत्रे पाहताना मग वेगळ्याच विषयावर आमच्या गप्पा सुरू झाल्या.

अमेरिकेतील समाजजीवनावर कॅथीची खास मुलाखत

आमच्या गप्पांचा विषय होता अमेरिकन समाजाचा. अमेरिकेतील वैवाहिक समस्यांचा. यशस्वी विवाहांचा आणि घटस्फोटांचा. डिक-कॅथीचे यशस्वी वैवाहिक जीवन पाहून आमची या विषयावरची जिज्ञासा जागृत झाली होती. यामुळे डिक-कॅथीच्या कुटुंबाबाबत आम्हाला माहिती करून घेण्याची इच्छा निर्माण झाली. एका अमेरिकन स्त्रीची वैवाहिक जीवनाबाबतची मते जाणून घेण्याची उत्सुकता होती. डिक-कॅथीच्या बोलण्यातून मग अमेरिकन व्यक्तींचा वैवाहिक जीवनाकडे बघण्याचा कसा दृष्टिकोन असू शकतो यावरही प्रकाश पडू शकला. डिक-कॅथीच्या बोलण्यामुळे आम्हाला अमेरिकनांच्या विवाहबंधनाची वेगळी म्हणजे उजळ बाजू लक्षात आली. हीच उजळ बाजू या लेखातून मांडण्याचा हा प्रयत्न आहे.

...आमच्या मुलांची आणि आमची भारतात स्थायिक व्हायचे का अमेरिकेतच राहायचे यावर नेहमी चर्चा होत असे. मुलांच्या दृष्टीने व त्यातल्या त्यात मुलीच्या दृष्टीने हे आम्हाला फार महत्त्वाचे वाटत होते. विचार करण्यात आमचा बराच वेळ जात असे. त्यामुळे माझ्या मनात अमेरिकन लोकांविषयी ज्या ज्या शंका होत्या त्या मी डिक-कॅथीला विचारल्या. बोलता बोलता त्यांनी एकेक माहिती दिली. ती ऐकून अमेरिकन समाजाविषयीचे अनेक भ्रम दूर होण्यास मदत झाली. आम्ही मग कॅथीची खास मुलाखतच घेतली. या मुलाखतीमुळे अमेरिकेची ही ट्रिप आमच्या दृष्टीने अतिशय मोलाची ठरली.

‘प्रॉम नाइटचा दिवस’ : कल्पना आणि सत्य

बऱ्याच जणांकडून ऐकले होते की अमेरिकेतल्या शाळेत शेवटच्या वर्षी असा एक दिवस असतो की ज्या दिवशी सगळी मुले आणि मुली आपापला साथीदार निवडतात. साथीदाराबरोबर नाच करतात. या दिवसाला ‘प्रॉम नाइट दिवस’ म्हणून ओळखले जाते. आम्हाला वाटले होते की हे सगळे सगळ्यांना करावेच लागते. पण कॅथी म्हणाली, “मुलीने मुलगा निवडलाच पाहिजे असे नाही. मुली एक ग्रुप करूनसुद्धा तो दिवस एकत्र घालवू शकतात. माझ्या असे कानावर आले होते की, मुलीने मुलाला आणि मुलाने मुलीला निवडले नाही तर त्यांच्यात काही ‘दोष’ आहे असे समजतात. पण तसे काही नसते हे कॅथीने परत परत सांगितले. यासंदर्भात कॅथीने तिचा या दिवशीचा अनुभवच सांगितला. तो फारच वेगळा आहे.

कॅथीच्या आयुष्यातला 'प्रॉम नाइटचा दिवस'

कॅथी जेव्हा 'टीन एजर' होती तेव्हा तिच्या आयुष्यातला 'प्रॉम नाइटचा दिवस' आला. या दिवसाच्या आधीपासून डिक आणि कॅथी एकमेकांच्या प्रेमात पडले होते. तो वाद्य वाजवायचा आणि ही गाणी म्हणायची. कॅथी या नाचाच्या दिवशी छान तयार झाली. तिचा मित्र ठरलेला होता. सगळ्या मुली तिची चेष्टा करीत होत्या. एकेक करीत सगळ्या मैत्रिणी कार्यक्रमाला गेल्या. ही हिच्या मित्राच्या फोनची वाट बघत होती. पण शेवटपर्यंत फोन काही आला नाही. पूर्ण रात्र ती रडत बसली. तिचा अपमान झाला. दुसऱ्या दिवशी हिने फोन करून विचारले, "तू रात्री का बरं आला नाहीस?" यावर तिच्या या मित्राचे उत्तर काय असावे? तो म्हणाला, "मी काल बॉय स्काऊटच्या कॅम्पवर गेलो होतो. माझ्या हा दिवस लक्षातही नव्हता." हे उत्तर ऐकून कॅथी रागावली. तरीसुद्धा तिला तो मनापासून आवडत असल्यामुळे तिने त्याला माफ केले. तो असा वागला असूनसुद्धा तिने आयुष्यभर नवरा म्हणून त्याचा स्वीकार केला.

अमेरिकेत खूपच मोकळेपणा असल्याने लहान वयातच मुलं-मुली एकमेकांच्या प्रेमात पडतात. त्यातून शारीरिक संबंध येऊन मुलींना लहान वयातच दिवस जातात. दिवस गेले की बऱ्याचदा मुलगा मुलीला सोडून देतो. त्यामुळे बाळाला जन्म दिल्यावर त्याला वडिलांचे प्रेम मिळत नाही. त्यांचा सहवास मिळत नाही. या सगळ्या गोष्टींमुळे अमेरिकेत 'सिंगल पॅरेंटिंग' जास्त प्रमाणात दिसते.

युनायटेड स्टेट्स डिपार्टमेंट ऑफ कॉमन न्यूज, वॉशिंग्टन डी. सी. च्या ८ फेब्रुवारी २००२ च्या अंकाच्या संदर्भानुसार १९९६ साली साधारण ५२ टक्के जोडप्यांनी त्यांच्या विवाहाची किमान पंधरा वर्षे पूर्ण केलेली होती आणि त्यांच्यापैकी केवळ ५ टक्के जोडपी सुवर्ण महोत्सवापर्यंत तरी पोहोचू शकली होती.

आदर्श जोडपे म्हणून अमेरिकन समाजात प्रसिद्ध

डिक आणि कॅथी ही जोडी अशा भाग्यवान मोजक्या जोडप्यांपैकी एक आहे. त्यामुळेच एक आदर्श जोडपे म्हणून अमेरिकन समाजात प्रसिद्ध आहे. यांच्या आधीच्या पिढीत, यांच्या पिढीत आणि पुढे यांच्या मुलांच्या पिढीत सगळ्यांनी एकेकच लग्न केले आहे आणि ते आनंदाने निभावले पण आहे. सत्तरी ओलांडलेल्या डिक-कॅथीची नातवंडे आता लग्नाच्या वयाची आहेत. त्यांच्यावर चांगले संस्कार असल्यामुळे तीही अशीच निघतील याची त्यांना खात्री आहे.

एकनिष्ठा, प्रामाणिकपणा, एकमेकांवरचा विश्वास आणि दोघांनीही एकमेकांना दिलेले मर्यादित स्वातंत्र्य हे महत्त्वाचे संस्कार या सगळ्या कुटुंबावर आहेत. डिकने कॅथीला तिच्या सगळ्या इच्छा पूर्ण करण्यास मदत केली. तीही त्याचा अजूनही आदर ठेवते. दोघांचे जगायचे विषय अगदी वेगळेच आहेत. ती संगीतात व नेटिव्ह अमेरिकन इंडियन्समध्ये रमणारी, वेगवेगळे कपडे घालणे, नटणे या गोष्टींमध्ये रमणारी; पण त्याबरोबरच अतिशय हुशार असल्यामुळे नेटिव्ह अमेरिकन इंडियन्सच्या वाड्मयाचा व जीवनशैलीचा व्यवस्थित अभ्यास करणारी. तिला कोणताही प्रश्न विचारा, ती व्यवस्थित उत्तरे देणार. माहीत नसले तर अभ्यास करून उत्तर पाठवणार, असा स्वभाव.

डिकचा स्वभाव एकदम वेगळा. तो सध्या अत्याधुनिक तंत्रज्ञानाच्या साहाय्याने नकाशे तयार करतो. वयाच्या बहात्तराव्या वर्षी त्याने जंगलातले झाड विकत घेतले. आणून घरीच कापले. त्याचे सुंदर डायनिंग टेबल तयार केले. सुंदर बाथरूमही स्वतःच तयार केले. आम्ही गेलो तेव्हा कॅथीने ते टेबल आम्हाला खूप कौतुकाने दाखवले तर डिकने बाथरूम.

असे हे उत्साही, आनंदी अन् सुखीसमाधानी जोडपे ! यशस्वी वैवाहिक जीवनाची अर्धशतकी वाटचाल करणारे ! आपल्या दिलखुलास बोलण्यातून यशस्वी वैवाहिक जीवनाचे मर्म उलगडून दाखवणारे. आगळे वेगळे असलेले व मनाला भावलेले अमेरिकन जोडपे.

कॅथीच्या शब्दांत कॅथीचे विचार

माझ्या विनंतीवरून कॅथीने आम्हाला त्यांच्या आयुष्याची जडणघडण पत्रातूनही नंतर लिहून पाठवली. ती माझ्या शब्दांत तुमच्यासमोर मी ठेवते आहे. यामुळे नीतिमूल्ये मानणारे अमेरिकन्सही अमेरिकेत आहे हे लक्षात येऊ शकेल. अशा विचाराचा अमेरिकन समाज जीवनाकडे आणि विवाहबंधनाकडे कसा बघतो यावरही प्रकाश पडू शकेल.

लग्नाचा पन्नासावा वाढदिवस असा साजरा केला

कॅथी लिहिते - मेक्सिको देशातील मायन रिव्हिएरा (Mayan Riviera) नावाच्या बीचवर मॅरोमा रिसॉर्टमध्ये आम्ही बसलो होतो. अशा काही घटना घडल्या होत्या की ज्यामुळे आम्ही या आनंददायी जागेवर आलो होतो. आमच्या लग्नाला पन्नास वर्षे झाल्याच्या निमित्ताने आमच्या मुलांनी आणि सुनांनी म्हणजे टोनी व

अॅन्ड्रीआ आणि केव्हिन व कॅट यांनी एक वर्ष आधीपासून ही ट्रिप ठरवायचा प्लॅन केला होता.

अमेरिकन सुखी कुटुंब : डिक आणि कॅथरीन ह्युल्स्टर

२००७ साली आम्हाला एक ख्रिसमस भेट मिळाली; पण तिच्यात एक रहस्य दडलेले होते. जेव्हा आम्ही ती भेट उघडून पाहिली तेव्हा आम्हाला त्यात हातांनी तयार केलेले एक पुस्तक मिळाले. ज्यात आमच्या दोघांचा फोटो आणि एक सुंदर समुद्र किनारा दिसत होता. त्यावर एक सूचना होती - 'तुमचे कोट्स काढून टाका आणि उबदार हवेसाठी स्वतःला तयार करा...' यावरून आमच्यासाठी मुलांनी एक सहल ठरवल्याचेच आम्हाला कळले. त्या पुस्तकात आमच्या गावाहून निघायचे आणि न्यू मेक्सिकोला परत यायचे विमानाचे वेळापत्रकही होते. पण उतरायचे ठिकाण मात्र दाखवले नव्हते ! त्यामुळे आम्हाला आम्ही केव्हा जाणार आणि केव्हा परत येणार हे कळले; पण सहलीचे ठिकाण मात्र कळले नाही.

आम्ही आमच्या मुलांना त्या गावाबद्दल खोदून खोदून विचारले. पण त्याचा काही उपयोग झाला नाही. सगळेजण मूग गिळून गप्प बसले होते. त्यांनी एवढेच सांगितले की, अजून काही आठवड्यांनी अजून एक पाकीट मिळेल. रहस्य असे वाढतच गेले.

त्यानंतर फेब्रुवारीत आम्हाला एक विशेष पाकीट मिळाले. जेव्हा आम्ही ते उघडले तेव्हा त्यात "M&M's" (साखरेच्या पाकाचे आवरण असलेले चॉकलेट्स) ज्यांचा रंग निळसर होता आणि त्यातल्या काहींवर 'Maroma' आणि काहींवर आमच्या पोहोचायची तारीख होती. आम्ही पळत जाऊन कॉम्प्युटरवर 'मॅरोमा

रिसॉर्ट' शोधला तेव्हा आम्हाला एकदाचे आम्ही कुठे जाणार याचे रहस्य कळले ! आम्ही आमच्या मुलांशी आणि सुनांशी जेव्हा बोललो तेव्हा आपण पाच आठवड्यांपासून हे गुपित कसे लपवून ठेवले हे आठवून त्यांना खूप हसू आले.

त्यानंतर नऊ आठवड्यांनी आम्ही शांत अशा समुद्रकिनाऱ्यावरच्या सुंदर खासगी रिसॉर्टमध्ये आलो. आम्ही खास पाहुणे होतो. आमच्या मुलांनी आणि सुनांनी आमच्याबरोबर स्वादिष्ट भोजनाचा आस्वाद घेतला आणि खूप मजा केली. सोनेरी अक्षरांनी '५०वा वाढदिवस' असे लिहिलेले बॅनर्स, ज्यांच्यावर सुंदर लव्हबर्ड्स आहेत असे फुगे, उच्च प्रतीची दारूची बाटली आणि बऱ्याच वेगळ्या गोष्टींनी आमची खोली सजवली होती. जेव्हा ते आम्हाला भेटले तेव्हा त्यांनी आम्हाला एक अल्बम भेट म्हणून दिला. या अल्बममध्ये नातेवाईकांकडून आणि मित्रांकडून आलेली सुंदर पत्रे होती आणि त्यांनीच पाठवलेले छान फोटोही होते. खरोखर हा सगळा प्रसंग नुसता जादुईच होता म्हणाना !

मागे वळून पाहताना...

डिक आणि कॅथीचा विवाह १९५८
मध्ये झाला

आम्ही दोघे एकत्र आलो ते १९५५ मध्ये. तेव्हा आम्ही दोघेही हायस्कूल ऑर्केस्ट्रात होतो. मी मुलींकडच्या पहिल्या खुर्चीवर सेलो (cello) तर डिक मुलांकडच्या पहिल्या खुर्चीवर हॉर्न (Horn) घेऊन बसत असे. अशा प्रकारे म्युझिक हा आमच्या दोघांमधला समान धागा होता. आनंदाचा होता. आम्ही एकत्र वाद्यसुद्धा वाजवायचो. मी पियानो, तर डिक हॉर्न वाजवीत असे. हायस्कूलच्या शेवटच्या महिन्यांमध्ये आम्ही खरोखर एकमेकांच्या पूर्ण प्रेमात पडलो होतो.

त्यावर्षी नंतर डिक इंजिनिअरिंगच्या अभ्यासासाठी युनिव्हर्सिटीत गेला आणि मी मात्र घरीच होते. म्युझिक हा विषय घेऊन मी ज्युनिअर कॉलेजमध्ये प्रवेश घेतला.

दोन वर्षांनंतर त्याच विद्यापीठात कॅथरीननेही प्रवेश घेतला. यानंतर दोन वर्षांनी आम्ही लग्न केले आणि नंतर एका वर्षांनी दोघेही बरोबरच ग्रॅजुएट झालो.

लग्न म्हणजे आयुष्यभरासाठीची जबाबदारी

अमेरिकेत घटस्फोटाचे प्रमाण खूपच आहे. (४१ टक्के किंवा तीन लग्नांमध्ये एक) त्यामुळे काही लोक आम्हाला विचारत असतात की तुम्ही असे काय करता की ज्यामुळे तुम्ही एकमेकांबरोबर राहत आहात. अशा बऱ्याच गोष्टी आहेत ज्यांच्यामुळे हे शक्य आहे, पण आम्ही फक्त अशा गोष्टींबद्दल बोलू ज्या आम्हाला महत्त्वाच्या वाटतात. आम्हाला खात्री आहे की ज्या लोकांनी 'गोल्डन ॲनिव्हर्सरी' साजरी केली आहे त्यांच्या दृष्टीने अजूनही काही वेगळी कारणे असू शकतील ज्यामुळे ते एकत्र राहू शकले; कारण आमच्या इथल्या स्थानिक वृत्तपत्रांमध्ये बहुतेक दर आठवड्याला एक किंवा दोन 'गोल्डन ॲनिव्हर्सरी'च्या घोषणा प्रसिद्ध होत असतात.

आम्ही आमच्या मागच्या पिढ्यांकडे बघितले तर असे लक्षात येते की, आमच्या पालकांचा किंवा त्यांच्याही पालकांचा कधी घटस्फोट झाला नाही. एका दृष्टीने त्यांनी त्यांच्या उदाहरणाने आम्हाला जागृत केले की लग्न ही आयुष्यभरासाठी अंगावर घेतलेली एक जबाबदारी असते. स्वतः जागरूक पालक असणे आणि स्वतःच्या उदाहरणाने म्हणून आपल्या मुलाबाळांना जागरूक करणे या महत्त्वाच्या गोष्टी आहेत असे मला वाटते. जर एखाद्या मुलाचे संगोपन विभक्त राहणारे पालक करीत असतील तर त्या मुलाला घटस्फोटाचाच अनुभव समोर असणार. त्यामुळे त्याची दृष्टी वेगळ्या दिशेकडे जाईल किंवा तो लग्नाकडे वेगळ्या नजरेने पाहू लागेल. आमच्यासाठी मात्र 'लग्न म्हणजे आयुष्यभरासाठीची अंगावर घेतलेली जबाबदारी आहे, त्यासाठी एकमेकांना मदत करणे, अनेक वेळा तडजोडीची तयारी ठेवणे आणि त्यात काही अडथळे आले तर ते पुढे वाढू न देणे' हे महत्त्वाचे आहे.

आई वडिलांकडून सुसंस्कार झाले

आम्ही मूल्ये जपतो; पण आम्हाला आमची स्वतःची विचारसरणी आहे. यातील बरीच मूल्ये समान आहेत ज्यांनी आमचे आणि आमच्या आयुष्याचे उन्नयन होऊ शकले आहे. आमच्या दोघांच्याही पालकांनी त्यांच्या त्यांच्या मुलांना एकाच पद्धतीने वाढवले. आमच्या दोघांचेही वडील एकाच कंपनीत वेगवेगळ्या विभागांत काम करीत होते आणि तरीही वैयक्तिकरीत्या एकमेकांना ओळखत नव्हते. कठोर

परिश्रम हा मात्र दोघांमध्ये समान गुणधर्म होता. १९३० च्या 'महामंदी'चा (Great Depression) अनुभव दोघांना घ्यावा लागला होता. त्यामुळे कदाचित काही

कौटुंबिक जिव्हाळा : डिक आणि कॅथीचे आई-वडील

अंशी हा काळाचाही परिणाम असावा. त्या काळात आम्हा उभयतांचे वडील आठवड्याचे काम तर करीतच पण शनिवारीही काही वेळ काम करीत. आमच्या दोघांच्याही आया मात्र दिवसभर घरीच असायच्या. घरातले काम करायच्या आणि आईचे कर्तव्य पार पाडायच्या. घरातल्या अशा वातावरणामुळे घरातल्या कामाचे महत्त्व पटले. प्रामाणिकपणा, दुसऱ्याबद्दल आदरभाव, मोठ्यांबद्दलची कृतज्ञता आणि आपण जे काय करू त्याला आपणच जबाबदार असणार आहोत हे महत्त्वाचे संस्कारही यामुळे आम्हा मुलांवर झाले. आम्ही भांडी, धुणी, घरातला कचरा बाहेर नेऊन टाकणे आणि गवत कापणे अशी लहानसहान कामे करत होतो.

रविवार चर्चसाठी राखून ठेवलेला असे. हा एक कौटुंबिक सोहळा असे. डिकचे वडील चाळीस वर्षांपासून दर रविवारी शाळामास्तराचे काम करीत होते. पुस्तकातील धड्यांवर आणि बायबलवर चर्चा करण्यासाठी ते आम्हाला उत्तेजन देत. माझे वडील रविवारची कामे स्वीकारत नव्हते. चर्चमधल्या पुरुषांच्या गुपमध्ये मिसळायचे आणि स्वयंसेवक म्हणून जी मदत लागेल ती करायचे.

दोन्हीकडच्या पालकांना कुटुंब हे महत्त्वाचे वाटत होते. आमचे कुटुंब बरेच मोठे होते आणि त्याच शहरात आमचे खूप नातेवाईकही राहत होते. ते आम्हाला

नियमितपणे भेटायचे. डिकचे नातेवाईक मात्र मोटारीच्या एका दिवसाच्या प्रवासाच्या अंतरावर राहात होते. वाढदिवस, विवाह आणि सुट्ट्यांच्या निमित्ताने दोन्हीकडची कुटुंबे एकमेकांना भेटत होती. त्यामुळे आमचे संबंध दृढ होत गेले. पण एकमेकांना भेटणे, जेवणे, जवळ येणे हा कौटुंबिक जिव्हाळा कमी होत गेला, कारण युद्धानंतर कुटुंबे विखुरली आणि सगळ्यांनी देशात जिथे जे काम मिळाले ते स्वीकारले.

आमच्याप्रमाणेच मुलांनाही मूल्यांचे महत्त्व

मागे वळून पाहता असे लक्षात येते की मोठेपणी आम्ही जी मूल्ये जपली ती आम्ही आमच्या वाडवडिलांकडूनच शिकलेल्या शिकवणुकीची फळे होती. वाढत्या वयातील आव्हानांना तोंड देणे, परिपक्व होऊन बदलत्या जगाशी जुळवून घेणे हे सगळे आम्ही आमच्या वाडवडिलांनी आमच्यावर बिंबवलेल्या मूल्यांमुळे निभावून नेऊ शकलो. मूल्यांचे महत्त्व हे आमच्यासाठी खरे होते आणि आम्ही पाहात आहोत की ते आमच्या मुलांसाठीही खरे ठरत आहे.

आमच्या दोघांच्याही आया पूर्णवेळ घरकामासाठी द्यायच्या. मातृकृतत्व पार पाडायच्या. जेव्हा आमच्या भावंडातील सगळ्यात लहान भावंडं उच्च माध्यमिक शाळेत गेले तेव्हाच त्यांनी बाहेरचे काम करायला सुरुवात केली. आमच्यातील काही पालकांनी महाविद्यालयातील शिक्षण घेतलेले होते. काहींनी ते घेतलेले नव्हते; पण तरीसुद्धा दोन्हीकडचे पालक शिक्षणाला उत्तेजन देणारे होते आणि मुलांमधील क्षमतांना शाळेत व शाळेबाहेर अधिकाधिक प्रोत्साहन देणारे होते. डिकचे वडील डिकच्या भावाला व माझे वडील माझ्या दोन भावांना बॉय स्काऊटचे काम आवडीने शिकवत. मुलांविषयीच्या कळकळीने आणि सामाजिक सेवा करण्याच्या हेतूने हा एक मार्ग आम्हा दोघांच्या वडिलांनी निवडला होता. प्रामाणिकपणा, कर्तव्य, प्रेम आणि दुसऱ्याबद्दलचा आदर या मूल्यव्यवस्थेची पुनर्स्थापना करण्याच्या संदर्भातले हे जसे उदाहरण आहे तसेच वर उल्लेखलेल्या मूल्यांचे ते स्वयंशिक्षणही होते.

चिरकाल टिकणारी मूल्ये पुढच्या पिढ्यांच्या दृष्टीने महत्त्वाची

अशा तऱ्हेने आमच्या वाडवडिलांची शिकवण आम्ही अनुसरली आणि त्यानंतर आमच्या मुलांनीही आमच्याप्रमाणेच केले. आम्ही स्काऊटिंगमध्येही यामुळेच क्रियाशील राहिलो. आमचा असा विश्वास आहे की जीवनाची ही चिरकाल

टिकणारी मूल्ये पुढच्या पिढ्यांनी अंगीकारण्याच्या दृष्टीने महत्त्वाची आणि आवश्यक अशी आहेत.

आपण सगळेच चुका करतो हे खरे, पण म्हणूनच आपण चुकीच्या पद्धतीने जी कामे करतो ती काही प्रमाणात लग्न मोडण्यास कारणीभूत ठरतात. कधीकधी छोट्याशा विनोदानेपण हे घडू शकते. आपण (जर कोणाला दुखवले असेल तर) क्षमा मागून, थोडेसे हसून तिथल्या तिथे ते सोडून द्यायला हवे. दबावतंत्राने कुणाला दुखवू नये किंवा प्रमाणाच्या बाहेर जाऊन हे वादू देऊ नये... त्यांचे दोष त्यांना दाखवून देण्यापेक्षा क्षमा करून ते विसरून जाणे गरजेचे आहे. आमचे आईवडील म्हणायचे, “या अशा वाईट गोष्टी लक्षात ठेवण्यासाठी आयुष्यसुद्धा कमी पडेल.” नेहमी लक्षात ठेवून आम्ही स्वतःलाच विचारायला हवे की आपण एकत्र असण्यापेक्षाही जास्त महत्त्वाचे अजून काही आहे का? - तर त्याला नेहमीसाठी एकच उत्तर असेल ‘नाही!’ काही वेळा चांगल्यासाठी एक गोष्ट करावी ती म्हणजे आपण जर दुखवले गेलो असू तर क्षमा करून पुढे जावे. जर दोघेही एकमेकांच्या भावनांशी प्रामाणिक असतील आणि क्षमाशील असतील तर एकमेकांचा द्वेष न करता ते व्यवस्थित राहू शकतील.

प्रणय कसा असावा?

प्रणय हा नेहमी ताजा, टवटवीत, सात्विक आणि स्थिर हवा. छोटेसे स्मित करित आणि आलिंगन देत किंवा आभार मानण्यातूनही तो व्यक्त केला जाऊ शकतो. रात्र ही संगीत जलाशय वाद्य वाजवल्यासारखी असावी किंवा दुपारच्या रणरणत्या उन्हात प्रवास करूनसुद्धा तो त्रास जाणवूच नये तर उलट तो चांदण्यातला वाटावा अशी रात्र असावी. न कळू देता दौघांपैकी एकाने एखादा दिवस दुसऱ्यासाठी काही खास पद्धतीने साजरा के ल्यास त्यांचे जीवन उजळून निघेल. प्रामाणिकपणा आणि अत्यानंदाने एकमेकांना सर्वस्व समर्पित करणे हा प्रेमाचा एक सगळ्यात चांगला मार्ग आहे. असे म्हटले जाते की ‘प्रेम ही एक अशी स्थिती आहे, जिच्यात दुसऱ्याच्या आनंदात आपल्याला आनंद वाटणे हे महत्त्वाचे असते.’

मतभेद हे मोजले जाऊ शकतात किंवा तेथे प्रेम समृद्ध होण्यासाठी आश्चर्यकारक असे प्रसंगही असू शकत नाहीत. भिन्न लिंगीय पातळीवर निर्माण होणारे मतभेद तर समजून घ्यावेतच; पण परस्परांची व्यक्तिमत्त्वेही समजून घ्यावीत, परस्परांच्या व्यक्तिमत्त्वांचा नीट अभ्यास करावा आणि परस्परांच्या आवडी जपण्याचा प्रयत्न

या गोष्टी विवाहाचा एक भागच असतात हे नीट लक्षात ठेवावे. आमचे लग्न झाल्यावर सुरवातीच्या काळात आमच्या लक्षात आले की, एकमेकांच्या आवडी बदलण्यास भाग पाडण्यापेक्षा आमच्यातील उणिवा आणि आमच्यातले गुण हेच आम्हाला एकमेकांना जवळ आणण्यास उपयोगी ठरले.

आता आम्ही किनाऱ्यावर बसून पाण्याकडे पाहात असताना ऊबदार हवा आम्हाला ताजेतवाने करित आहे. मुलांनी आणि आमच्या सुनांनी आमच्या लग्नाचा वाढदिवस कशा उत्कृष्ट पद्धतीने साजरा केला हे थकव होऊन पाहात आहोत. शेवटी आम्हीच दोघे जर एकत्र आलो नसतो तर तेसुद्धा येथे आले नसते.

वैवाहिक आयुष्य चिरकाल टिकण्याची गुरुकिल्ली

या संदर्भातील आणखी काही विचार :

(१) प्रामाणिकपणा... आपल्या जोडीदाराशी कधीही खोटे बोलू नका. स्वतःच्या भावनांशी प्रामाणिक राहा. (२) प्रेम म्हणजे दुसऱ्यांची काळजी घेण्यासाठी पुरेसा त्याग करायला शिका. (३) एकमेकांचा आदर ठेवा. (४) कुणी कुणाचा 'ताबेदार' नसतो. लग्न ही भागीदारी आहे. (५) परस्पर सामंजस्य, समाज मूल्यांचा स्वीकार असावा; पण अन्य मूल्य स्वीकाराबाबत औदार्यही असावे. (६) कष्टाचा सहभाग अर्थोत्पादनात असावा आणि मुलांच्या संगोपनातही असावा.

'दिव्य प्रेम हे वेडं, पवित्र, भावनिक आणि स्त्री-पुरुषातील वैषयिक आसक्ती यांनीही युक्त असते. हे प्रेम दोन जीवांमधला नाजुक दुवा असते. हा दुवाच परस्परांच्या मूल्यवान व्यक्तिमत्त्वाचा सन्मान करित असतो.' असे जे नॅथॅनियल ब्रेनडोन याने म्हटले आहे ते सार्थक आहे. विवाह बंधनाला पन्नास वर्षे पूर्ण झाल्याच्या निमित्ताने अमेरिकेतील प्रतिष्ठित नागरिक डिक आणि कॅथरीन यांनी विवाहसंस्थेबाबत जे चिंतन व्यक्त केले ते निश्चितच कोणालाही अंतर्मुख करणारे आहे. या चिंतनातून अमेरिकन समाजमनाची विवाहाकडे बघण्याची उजळ बाजू समोर येते हे महत्त्वाचे आहे.

भारतीय भक्तिसंप्रदायाचे पाथेय राष्ट्रसंतांची ग्रामगीता

डॉ. सुभाष सावरकर

या देशात प्रचलित असलेल्या वैदिक, जैन, बौद्ध, मुस्लिम, शीख आणि ख्रिस्ती या सहा धर्मप्रवर्तकांसोबतच महानुभाव पंथप्रवर्तकांचाही एकेक वैशिष्ट्यपूर्ण गुणनिधी ज्याप्रमाणे ग्रामगीतेने पथदर्शी म्हणून स्वीकारला आहे त्याचप्रमाणे महाराष्ट्रातील मध्ययुगीन संतपरंपरेतील ११ जनप्रबोधकांचा- इतकेच नव्हे तर महाराष्ट्राबाहेरील भक्तिपरंपरेतील सहा ठळक संतांचा गुण निधीदेखील ग्रामगीतेने मार्गदर्शनार्थ आत्मसात केला आहे. ज्या वारकरी संतांची भूमिका ग्रामगीतेतील तत्त्वदर्शन तथा आचारमार्गाला प्रस्तुत आहे ते म्हणजे सावता, नामदेव, गोरोबा, चोखामेळा, जनाबाई, सेनाजी, ज्ञानदेव, एकनाथ, दामाजी, रामदास आणि तुकाराम हे होत. यास्थळी ग्रामगीतेत एकेका संताशी संबंधित असलेली उदाहरणे आणि ग्रामगीताकारांनी त्यांच्या जीवन-कार्यातील ग्राह्यांशाला दिलेला उजाळा न्याहाळण्याचे योजिले आहे.

प्रपंची असोनि परमार्थ साधावा या सूत्रान्वये ग्रामसेवेतच ईश्वरसेवा समजून, इतकेच नव्हे तर आपल्या कर्मभूमीला म्हणजे गावाला/मळ्याला तीर्थक्षेत्र समजून सहकुटुंब मळ्यातच आयुष्य घालविणारे तत्त्वज्ञ कर्मयोगी म्हणून आद्यसंत सावतोबाला ग्रामगीताकारांनी ग्रामगीतेच्या 'आश्रमधर्म' (अध्याय- ३)मध्ये वाचकांसमोर प्रक्षेपित केले आहे.

“आपुले घरचि नव्हे घर । विश्व आपुले मकान सुंदर

हेचि शिकावया असे संसार । उद्धारतो याचि मार्गे ॥ ” (ओ. ८४, अ. ३)

या शब्दांत त्यांची विश्वव्यापक दृष्टीची भूमिका ग्रामगीताकारांनी ज्या वेळी वानवली आहे त्याच वेळी 'अपुले गावचि तीर्थक्षेत्र' अशा शब्दांत कर्मयोग्याचीही भूमिका अधोरेखित केली आहे, हे लक्षात घेणे भाग आहे.

‘देवा ! दुधाची शिदोरी कां मज न देसी श्रीहरि ।

आळ पुरवी बा मुरारी । दूध पोटभरी मज देई ॥

माता पिता उपमन्ये । तिथे गरुडपृष्ठी वाहवून ।

क्षीरसागरी ठेवी नेऊन । दूध प्राशन सुखे करा । (पृ. १४१)

या शब्दांत देवापुढे बालहट्ट मांडणारे संतश्रेष्ठ नामदेव ग्रामगीताकारांना मार्गदर्शी वाटतात ते त्यांच्या -

‘एकतत्त्व एकाकार सर्व देशी । एकत्व नेमेंसि सकल जनी ।

अवधे संतजन आमुचे सांगाती । जेवू एका पांती सरिसे आम्ही ॥’

(पृ. ३६१)

या विश्वव्यापी बंधुत्वभावामुळे आणि त्यासोबतच -

हाती घेवोनि तूपवाटी । नामदेव लागे श्वानापाटी ।

संतोषवी जगी जगजेठी । कपडे शिवोनि ॥ (ओ. ३०, अ. ३८)

- या ओवीतील मुक्या प्राण्यांप्रती असलेल्या त्यांच्या एकत्वाच्या अनुभवामुळे आणि त्याचसोबत कर्मयोगाच्या त्यांच्या सहजभावामुळे !

ग्रामगीताकारांनी संत चोखामेळ्याचा आदर्श पुढे मांडला आहे, तो स्वतः मेलेली ढोरे ओढून व ग्रामसफाई करूनही त्याने माणुसकीची संस्कृती उजागर केली आणि स्वतःसोबतच स्वतःच्या कुटुंबीयांनाही साहित्यिक व भक्त बनविले. यामुळे ग्रामगीताकार म्हणतात -

संत चोखोबाचे सारे घर । झाले भक्तीचे मंदिर ।

उपोक्षिल्या समाजी देवत्व थोर । देता संस्कार प्रकटे ते ।

(ओ. १४, अ. २९)

सावतोबांनी शेत पिकविले । चोखोबांनी गाव झाडले ।

लोकसेवेचे महत्त्व कथिले । सर्व संतांनी ॥ (ओ. ३१, अ. ३८)

त्याचप्रमाणे -

श्रीसंत गोरा राबे अंगे । देवहि माती तुडवू लागे ।

तेथे श्रीमंत आळसे वागे । हे महापाप ॥ (ओ. २७, अ. १८)

या ओवीत संत गोरोबांच्या पथदर्शी भूमिकेचे दर्शन घडवीत ग्रामगीताकारांनी सातशे वर्षांपूर्वीच्या या कर्मयोगी संताचा गौरव केला आहे. तो ग्रामोद्योगामधून व सततोद्योगामधून ग्रामसंस्कृती बळकट करणाऱ्या संतांचा प्रतिनिधी म्हणून ! ते स्वतः लिहितात -

‘केशवाचे ध्यान धरुनि अंतरी । मृत्तिकेमाझारी नाचतसे ।

म्हणे गोरा कुंभार कोणी नाही तुजे । विश्वरूप तुझे नामदेवा ॥’ (पृ. १७०)

नामयाची दासी संत जनाबाईचे उद्धरण ग्रामगीताकारांनी दिले आहे.

(अ. २०, महिलोन्नती) ते सर्वाघटी ब्रह्म पाहणाऱ्या दृष्टीमुळेच केवळ नव्हे, तर सर्वासोबत क्रीडाभावे सामूहिक कष्ट, सामूहिक उपभोग घेत जगत जाणे व हे जगतानाच पापतापापासून मुक्त होत जाण्याच्या त्यांच्या वृत्तीमुळे आणि सहजभावी जीवनक्रमामुळे. जनाबाई म्हणतात-

‘दळू कांडू खेळू । सर्व पापताप जाळू ॥
सर्व जीवांमध्ये पाहू । एक आम्ही होऊनि राहू ॥
जनी म्हणे ब्रह्म होऊन । ऐसे सर्वाघटी पाहू ॥’ (पृ. १९०)

सामुदायिक जीवनशैलीची ही एक सहजस्वाभाविक अभिव्यक्ती होय.

संत सेनाजीचेही एक उद्धरण ग्रामगीताकार देतात ते आपल्या -परक्यामध्ये अभेद अनुभवून परपीडा म्हणजे पाप आणि परोपकार हे पुण्य - अशा साध्यासरळ व्यावहारिक व्याख्या करून धर्माचे अवडंबर निरस्त करणाऱ्या त्यांच्या वृत्तीमुळे ! संत सेनाजी म्हणतात-

‘करिता परोपकार । त्याच्या पुण्या नाही पार ॥
करिता परपीडा । त्याच्या पापा नाही जोडा ॥
आपुले-परावे समान । दुजे चरफडे देखोन ॥
आवडे जगा जे कांही । तैसे पाही करावे ।
उघडा घात आणि हित । सेना म्हणे हे निश्चित ॥’ (पृ. ८६)

यात पारमार्थिक श्रेयसासाठी सुद्धा व्यावहारिक प्रयत्नवादाचाच महिमा संत सेनाजींनी गायिला आहे तो संत दामाजी समवेत अध्याय क्र. ३.९ (‘सेवा सामर्थ्य’) मध्ये.

१३व्या शतकात पडलेल्या १२ वर्षांच्या दुर्गादेवीच्या दुष्काळात सरकारी धान्यकोठार लुटवून संत दामाजींनी दुष्काळग्रस्तांचे प्राण वाचविले. निरपेक्ष आणि निर्भय सेवावृत्तीचा सक्रिय पाठ म्हणून ग्रामगीताकारांना ते महत्त्वाचे वाटतात. ग्रामगीताकार म्हणतात -

संत दामाजीने सेवा केली । प्रसंगी धान्यकोठारे लुटविली ।
देवानेही कदर केली । फेडले ऋण येवोनि ॥ (ओ. २८, अ. ९)

विश्वप्रेमी व सेवाकर्मी अशा वैष्णवधर्माची पायाभरणी, ज्ञानेश्वरीसारखे ग्रंथलेखन, भारतभ्रमण, संतसंमेलन, लोकभाषेतून उच्च ज्ञानदान - या संत ज्ञानेश्वरांच्या महान कार्यांचे गुणगान करून ग्रामगीताकार म्हणतात - ‘नाथमालिका (वारकरी मार्ग) तुकडोजीपर्यंत आली ती यांच्या माध्यमातून. ‘अवघाचि संसार

सुखाचा करीन । आनंदे भरीन तिन्ही लोक' - ही प्रतिज्ञा करणाऱ्या या गुरुमाउलीबद्दल 'ग्रंथ महिमा' या अखेरच्या अध्यायात ग्रामगीताकार लिहितात -

‘श्री ज्ञानराज माऊली । त्यांच्या कृपादृष्टीची साऊली ।

परंपरेने फळासि आली । ग्रामगीता - स्वरूपाने ॥ (ओ. १०४, अ. ४१)

एक आदर्श गृहस्थाश्रमी संत म्हणून ग्रामगीताकारांनी संत एकनाथांचा गौरव केला असून, ज्ञान-तपस्या, धर्माध्ययन, देशभ्रमण, युद्धसहभाग, व्यापक दयाबुद्धी, अस्पृश्यांना भोजन देण्याची व आत्मीयतेने त्यांच्या घरी भोजन घेण्याची समदृष्टी या गुणसमुच्चयाचाच केलेला तो गौरव आहे. ग्रामगीताकार 'वैवाहिक जीवन' या अध्यायात नाथांचा हा आदर्श डोळ्यांपुढे ठेवीत लिहितात -

‘स्त्री-पुरुष ही दोन चाके । जरि परस्पर सहायके ।

तरीच संसाररथ चाले कौतुके । ग्राम होई आदर्श ॥ (ओ. ३, अ. २१)

त्याचवेळी नाथांचे एक उद्धरण देऊन परमार्थ-रहाटीची पूर्तता थेट व्यावहारिक पातळीवर सफल संपूर्ण करणाऱ्या त्यांच्या विशाल जीवनदृष्टीची व सोबतच त्यांच्या आध्यात्मिक परिपक्वतेची जाण वाचकांना मिळवून देतात -

‘स्त्री टाकोनि फकीर झाला । परि भिक्षा मागता जन्म गेला ॥

तैसी नोहे परमार्थ-रहाटी । शुद्ध मन कीजे पोटी ॥

परद्रव्य परनारी । यांचा विटाळ मने धरी ॥

सर्वाभूती नांदे एक देव । वाउगा कां वाढावा अहंभाव ? ॥

दृढ धरी सेवाभाव । एका जनार्दनी मागे ठाव ॥’ (पृ. १९९)

ग्रामगीताकार सांगतात - श्रीराम व हनुमंताची गावोगावी प्रतिष्ठापना करणारे, दासबोधासारख्या सुगम ग्रंथाद्वारे महाराष्ट्रास धर्मज्ञान देणारे आणि तरुणांमध्ये धर्मप्रेम व कार्यशक्ती जागवणारे थोर आचार्य संत रामदास हे 'धर्माध्ययन' (अ. २) या अध्यायाचे आदर्श होत :

‘गुरुजनी ऐसे द्यावेत धडे । आपुले आदर्श ठेवोनि पुढे ।

विद्यार्थी तयार होता चुहंकडे । राष्ट्र होई तेजस्वी ॥ (ओ. ८७, अ. २)

संत रामदासांचे पुढील उद्धरण ग्रामगीताकार सादर करतात -

कुग्रामींचा वास आयुष्याचा नाश । विद्येचा अभ्यास तेथे कैचा ? ॥

तेथे कैचा देव तेथे कैचा धर्म । कैसे कमाकर्म कळोचि ना ।

कळे ना परीक्षा-चातुर्य-मर्यादा । लागतसे सदा पोटधंदा ॥

पोटधंदा नीच जनांची संगती । तेथे कैची गती विवेकाची ? ॥

विवेकाची गती सज्जनसंगती । दास म्हणे स्थिती पालटावी ॥' (पृ. १८)

नीचांच्या संगतीतून निघून विवेकशील सज्जनांच्या संगतीत गेल्याविना विद्याभ्यास शक्य नाही, देवधर्म शक्य नाही - असा परिवर्तनाचा संदेश याद्वारे संत रामदास देत आहेत : त्याचबरोबर अध्याय १० (संघटनशक्ती) मध्येही ग्रामगीताकारांनी संत रामदासांच्या शिष्य-निवडीच्या कसोटीचा गौरव केला आहे. (ओ. १००, अ. १०)

संतश्रेष्ठ तुकारामांसंबंधात ग्रामगीताकार म्हणतात -

‘आपुले वारकरी भाविक । तेचि वारकर्ते पाईक ।

करोनि दुष्टांसि लाविला धाक । शिवाजीच जणु सर्वांहि ॥

(ओ. ८९, अ. ११)

ग्रामगीताकारांच्या दृष्टिकोनातून पाहाता संत तुकाराम हे अनिष्ट समाजरूढी आणि अत्याचार यांच्याविरुद्ध झुंज देणारे, भक्त आणि वीर यांना एका भूमिकेवर आणून गावात नवशक्ती फुंकणारे - अर्थात ग्रामरक्षणाची गुरुकिल्ली असणारी तेजस्वी सात्त्विकता प्रवर्तित करणारे झुंजार संत होत. ते उद्धरण देतात :

‘दया तिचे नाव भूतांचे पाळण । आणिक निर्दाळण कंटकांचे ॥

धर्मनीतीचा हा ऐकावा वेव्हार । निवडिले सार-असार ते ॥

पाप त्याचे नाव विचारिता नीत । भलतेचि उन्मन करी सदा ॥

तुका म्हणे धर्म रक्षावयासाठी । देवासहि आटी जन्म घेणे ॥ (पृ. १०४)

भारताच्या अन्य प्रांतांमध्ये भक्तिसंप्रदायात जे संत होऊन गेले त्यांच्याही जीवनाचा, कार्याचा व तत्त्वज्ञानाचा सत्त्वांश ग्रामगीतेने शोषून घेतलेला आहे. संत कबीर, भक्तिमती मीरा, संत तुलसीदास, भक्त सूरदास, गुरू गोविंदसिंह आणि गौरांग चैतन्य महाप्रभू हे ते संत-महापुरुष होत.

संत कबीर - यांनी साडेपाचशे वर्षांपूर्वी जातिधर्मातील मानवधर्माचा प्रचार भजनांद्वारे देशविदेशात केला. हिंदू-मुसलमानांच्या कर्मकांडी रूढी झाडून सर्वांना सत्यमार्ग दाखविला. काशीला मेल्याने मुक्ती मिळते आणि मगहरला मेल्याने नर्कगती मिळते ही रूढ कल्पना उडवण्यासाठी त्यांनी काशीहून मुद्दाम मगहरला जाऊन समाधी घेतली.

‘पापपून दोउ जनमसंगाती और न चले कोई ।

वहाँ न दोजख, बहिस्त मुकामा । यहाँ ही राम, यहीं रहमाना ।’ (पृ. २०९)

अशा शब्दांत नैतिक आचरणाचा आणि धर्म-पंथ-जात-वर्गातीत एकात्मतेचा

उद्धोष करणाऱ्या संत कबीरांबद्दल ग्रामगीताकारांनी लिहिले आहे :

जन्मभरि सूत विणोन । प्रगट देखिला जनी जनार्दन ।

त्या भक्त कबीराचे महिमान । गंगेतील पाषाण जाणती कैसे ? ॥

(ओ. ८८, अ. २२)

भक्तिमती मीरा - चारशे वर्षाआधी जहागीरदाराची मुलगी असलेली मीरा चित्तोडची राणी झाली. राजाकडून होणारा अनन्वित छळ सहन करूनही भक्तिधर्माचा मळा फुलविला. विधवा झाल्यानंतर तर सर्वस्वाचा त्याग करून भजनाच्या अखंड तारीत भारतभ्रमण केले.

भावभगत भूषण सजे सीलसंतोष सिंगार ।

ओढी चुनर प्रेम की गिरधरजी भरतार ॥ (ग्रामगीता, पृ. ४०३)

ग्रामगीताकार लिहितात :

कृष्णरंगी रंगली मीरा । राज्यवैभव वाटे कचरा ।

छंद लागला घराघरां । तिच्या प्रभावे भक्तीचा ॥ (ओ. ६४, अ. ३०)

‘हरिनाम बिना नर ऐसा है । दीपकबिना मंदिर जैसा है ॥

बिन गुरुका चेला जैसा है । हरिनाम बिना नर ऐसा है ॥’ (पृ. २८६)

या उद्धरणातूनही भक्तिमती मीराबाईंचा भजनछंद श्रोत्या-वाचकांमध्ये चैतन्य प्रवर्तित करणारा कसा असेल याचा अदमास घेता येतो.

भक्त तुलसीदास -

‘संत उदय संतत सुखकारी । विश्व सुखद जिमि इंदुतमारी ॥’

किंवा - ‘जब जब होइ धरम की हानी । वाढहिं असुर अधम अभिमानी ॥

तब तब प्रभु धरि विविध ससीरा । हरहि कृपानिधि सज्जनपीरा ॥’

(ग्रा.गी. पृ. ३१४)

अशा भक्तिसुगम रचनांनी समग्र हिंदीभार्षींचे भावविश्व भक्तिरसाने भरून देणाऱ्या तुलसीदासाबद्दल ग्रामगीताकार लिहितात -

‘तुलसीदासआधी आसक्त । ते वैराग्ये झाले महाभक्त ।

रामकथा गोवोनि तारिले जगत । म्हणोनि वाल्मिक अवतार ॥’

(ओ. ४०, अ. ३३)

मुसलमानी आक्रमणाने पिचलेल्या गावागावांना व्यक्तिधर्म, कुटुंबधर्म, समाजधर्म, राष्ट्रधर्म आणि मानवधर्म शिकविणारा रामचरितमानस त्यांनी लिहिला आणि विस्कळीत झालेल्या समाजात सत्यपरित्राण व दुष्टदमन करण्याची ज्योत

जागवली - असे ग्रामगीताकार लिहितात. (ग्रा.गी.पृ. ४०३)

भक्त सूरदास - पश्चात्तापाने स्वतःचे रूपासक्त डोळे फोडून घेऊन भजनानंदात निमग्न झालेले भक्त सूरदास हे स्वामी वल्लभाचार्यांचे प्रमुख शिष्य होत. कृष्णकथा वर्णून त्यांनी ग्रामजीवनात सात्त्विक रसाची वृष्टी केली. बद्दाला सिद्ध करण्याची शक्ती प्रयत्नांतच आहे याचा जिवंत वस्तुपाठ (तुलसीदासाप्रमाणेच) भक्त सूरदास होय.

‘वेश्यागामी बिल्वमंगल । यत्ने झाला सूरदास निर्मल ।

आपणासह महीमंडल । केले पावन भजनाने ॥ ’ (ओ. ९२, अ. ३५)

भक्त साक्षात देवाला प्रेमाच्या अधिकाराने कसा कव्हात ठेवतो आणि आत्मविश्वासाने आपल्या जगात वावरतो, याचा नमुना देताना ग्रामगीताकार उद्धरण देतात -

‘बाँह छुडाये जात हो निबल जानिकै मोही ।

हिरदेते जब जाओगे सबल कहूँ मैं तोही । ’ (ग्रा.गी.पृ. ३३३)

गुरू गोविंदसिंह - शीख धर्माच्या या दहाव्या धर्मगुरूने सन १७०० मध्ये आनंदपूर येथे यज्ञ करून गुरुदक्षिणेत धर्मासाठी शिर देण्याची परीक्षा घेऊन ‘पंचप्यारे’ सच्छिष्य निवडले व त्यांच्या अधिपत्याखाली जातिभेदरहित ‘खालसा’ संघटना स्थापन केली. ग्रामगीताकार म्हणतात - ही ‘निवडणूक कसोटी’ आदर्श आहे. गुंड राज्याच्या प्रतिकारार्थ स्वतःच्या मुलांचीच नव्हे, तर सर्वस्वाचीच आहुती देणारा हा महात्मा म्हणजे ग्रामनेत्यांचे स्फूर्तिकेंद्रच होय. (ग्रा.गी.पृ. ३९९) गुरू म्हणतात -

‘गुरुघर जन्म तुम्हारा होये । पिछले जातिबरण सब खोये ॥

चार बरण के एको भाई । धर्म खालसा पदवी पाई ॥

सोउ धर्म मैं अचल चलाऊँ । भेडों को मैं सिंह बनाऊँ ।

गौओं से मैं शेर मराऊँ । भूप गरीबन को करवाऊँ ॥ ’ (ग्रा.गी.पृ. ९५)

अशी ही प्रखर आणि बेलाग गुरुभक्ती !

चैतन्य महाप्रभू - ग्रामगीताकार म्हणतात :

‘चैतन्याची गर्जता वाणी । अनिष्ट रुढ्या गेल्या पळोनि ।

पावन झाली श्रीकृष्णभजनी । बंगालभूमी त्या काळी ॥

(ओ. ६५, अ. ३०)

त्यांच्या मते, ४५० वर्षांपूर्वी बंगालमधील तामस शक्ती-उपासना, अहंभावी

संन्यास व कोरडा शास्त्रविवाद यांच्या जागी कृष्णभक्तीची प्रेमरसधारा- दलित/पठणांमध्येही वाहवणारा महात्मा चैतन्य महाप्रभू होय. 'श्रीकृष्ण-संकीर्तन हेच विश्वाला शांती देण्याचे साधन' या भूमिकेतून त्यांनी लोकसेवा केली. (ग्रा.गी.पृ. २९६) वस्तुतः शाक्त गौडी वैष्णव वारसा लाभलेल्या राधाभावाचा प्रचारक जयदेव व चंडीदासाच्या अष्टपद्या/गीते गात या सहजिया वैष्णवांनी माधुर्याची मोहमदिरा झिंगून वाहवली. गुजरात-मथुरा वृंदावनातसुद्धा त्यांनी राधाभाव खळखळत ठेवला. जेणेकरून अक्षरशः एकोणिसाव्या शतकाधर्मापर्यंत ही राजसी शृंगार झिंग वैष्णव - वैष्णवींच्या अनुचित संबंधांसमवेत उत्तर भारतात सुरूच राहिली. महाराष्ट्रात मात्र सात्त्विक भक्ती १२व्या शतकातच बद्धमूल झाली- ही वस्तुस्थिती लक्षात घेणे भाग आहे.

प्रकाशकांना आवाहन

'अक्षरवाङ्मय' या मराठी त्रैमासिकात साहित्य, समाज, कला, संस्कृती, समीक्षा इ. लेखन प्रकार आम्ही प्रसिद्ध करणार आहोत. तसेच या संदर्भातील ग्रंथ, साहित्य व प्रकाशन संस्था यांनाही प्रसिद्धी देणार आहोत. आम्ही हा वाङ्मयीन उपक्रम निष्ठापूर्वक चालविण्याचा प्रयत्न करणार आहोत. आपण या निष्ठापूर्वक वाङ्मयीन चळवळीत सहभागी होऊन आपल्या प्रकाशन संस्थेच्या व ग्रंथाच्या जाहिरातीसाठी 'अक्षरवाङ्मय'शी संपर्क साधावा ही विनंती.

- संपादक

‘कमल होते पंकांत तरी...!’

प्राचार्य डॉ. पंडितराव पवार

झपाटलेला प्रांजळ माणूस

श्री. उत्तम मारुती कांबळे यांची ठाणे येथे होणाऱ्या अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनाचे अध्यक्ष म्हणून प्रचंड बहुमताने निवड झाली. एका तरुण आणि सामाजिक बांधिलकीने झपाटलेल्या वृत्तीने कार्यरत असणाऱ्या प्रांजळ माणसाचा हा विजय असल्याची भावना सर्वत्र अनुभवावयास आली. अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीत त्यांनी आतापर्यंतच्या जीवनाची वाट तुडवत येथपर्यंत यशस्वी मजल मारली. संघर्ष हा त्यांच्या जीवनाचा अडथळा न ठरता कार्यप्रेरक ठरला, असेच त्यांच्या जीवनाच्या झपाटलेपणातून जाणवत राहते. एका दलित शेतमजुराच्या कुटुंबात जन्मास आलेला हा मुलगा वृत्तपत्रे टाकणे, शेतमजूर, कंपाऊंडर, बातमीदार इ. कष्टाची कामे करून शिक्षण घेत राहिला आणि या धडपडीतून एक यशस्वी पत्रकार आणि साहित्यक्षेत्रात आपली स्वतंत्र प्रतिमा तयार करून साहित्य संमेलनाच्या अध्यक्षपदी विराजमान झाला. हा विजय म्हणजे शोषित, कष्टकरी वर्ग आणि सर्वसामान्य माणसाचा विजय आहे, अशी त्यांची प्रांजळ भावना आहे. कारण विद्यार्थीदशेपासूनच समाजातील तळागाळातील कष्टकरी, अंधश्रद्धेचे बळी, देवदासी, देहविक्रय करणाऱ्या महिला, रिक्षावाले इत्यादी घटकांतील दुर्लक्षित लोकांच्या संघटना बांधून त्यांना जगण्याचे बळ देण्याचे कृतिशील काम श्री. कांबळे यांनी केले. महात्मा फुले, राजर्षी शाहू आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारधारेप्रमाणे ‘ज्या समाजात आपला जन्म झाला, त्यांच्यात वाढलो, त्यांच्या उद्धारासाठी कृतज्ञभावनेने कार्यरत आहे,’ हे त्यांनी आपले जीवनव्रत स्वीकारले. हे जीवनव्रत ‘न घेतले व्रत हे अंधतेने’ ही त्यांची पक्की भूमिका आहे. त्यामुळेच त्यांचे लेखन, भाषण, पत्रकारिता, समाजाच्या विकासासाठी केलेली विधायक कामे आणि त्यासाठी त्यांनी जोडलेली असंख्य माणसे हा व्याप पाहिला, म्हणजे एका लढाऊ वृत्तीच्या झपाटलेल्या माणसाचा हा सन्मान कितीतरी लाख मोलाचा आहे.

श्री. उत्तम कांबळे माझे काही काळ सख्खे शेजारी होते. हळूहळू व्यक्तिगत

आणि त्यानंतर त्यांच्या जीवनाच्या घडणीचा आणि कार्यकर्तृत्वाचा परिचय होत गेला. नाशिक येथील साहित्य संमेलनानिमित्त प्रकाशित 'जनस्थान' स्मरणिकेच्या निर्मितीत मला त्यांचा सहवास मोलाचा वाटला. त्यातून त्यांचा वागण्याबोलण्यातील प्रांजळपणा आणि साधे राहणीमान- त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे पैलू समजण्यास मदत करीत होते. त्यांच्या प्रासंगिक बोलण्यातून शोषित, कष्टकरी माणूस, तरुण विद्यार्थी वर्ग आणि एकंदरच समाजातील सर्वसामान्य माणसाबद्दलची आस्था प्रकटते. त्यामुळेच मी विनंती करताच ते इगतपुरी, निफाड, पिंपळगाव बसवंत इत्यादी महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांशी संवाद साधताना एका प्रतिष्ठित वृत्तपत्राचे संपादक म्हणून कोणतेही आढेवेढे न घेता ते आले. त्यांच्या ओघवत्या भाषणातून तरुण वर्गास ते प्रोत्साहित करतात. सर्वसामान्यांना त्यांच्यावरील अन्यायाची नेमकी जाणीव करून देऊन त्यांचे स्वत्व जागे करतात. उच्चशिक्षित श्रोत्यांसाठीही त्यांचे भाषण-विचार आणि संदर्भ आणि मननीय असतात. त्यामुळे त्यांची भाषणे उच्चशिक्षितांनाही विचारप्रवर्तक वाटल्याशिवाय राहात नाहीत. कारण त्यांच्या ओघवत्या वक्तृत्वाला ऐहिक जीवनातील प्रश्नांना विवेकाची झळाळी असते. शिवाय त्यांच्या व्याख्यानास कोणत्याही विषयाचे वावडे नसते. नवोदित लेखक, कवी यांना लिहिते करून त्यांचे साहित्य प्रसिद्ध व्हावे यासाठी ते जसे धडपडतात, त्याचप्रमाणे सर्वसामान्य वाचकांची वाचनाची भूक भागावी, त्यांची वाचन संस्कृती विकसित करण्यासाठी ते केवळ बोलून थांबत नाहीत, तर नारायण सुर्व्यासारख्या कवीच्या नावाने तोशीस सोसून वाचनालयेही सुरू करतात. यातून त्यांची कर्त्या समाजसुधारकाची आणि सामाजिक बांधिलकीची जाणीव स्पष्ट होते. म्हणून साहित्य संमेलनाचा मान ते अशा समाजातील उपेक्षित वर्गाला देतात. त्यांची ही कृतिशीलता आणि सामाजिक कर्तृत्वाचे आलेख नेत्रदीपक आहेत. त्यांची कौटुंबिक पार्श्वभूमी आणि त्यांचे कर्तृत्व पाहिल्यावर,

‘रत्न सोने मातीत जन्म घेते । राजराजेश्वर शिरी धरी ते
कमळ होते पंकात तरी येते । वसंतश्री सत्कार करायते’ ।

या पंक्तीतील आशय सर्वार्थाने त्यांच्याबाबतीत सार्थ वाटतो. साहित्य संमेलनाध्यक्ष पदाचा सन्मान हा या सत्काराचे प्रतीक होय.

एक जागरूक पत्रकार

श्री. उत्तम कांबळे हे जबाबदार पत्रकार आहेत. वृत्तपत्र हे लोकशाहीचा चौथा

खांब आहे, याची त्यांना पुरेपूर जाणीव असल्याने समाजहिताच्या प्रश्नांना लोकशाही मूल्ये रुजविण्यासाठी ते समाजातील ज्वलंत प्रश्नांना जागरूकतेने वाचा फोडतात. विदर्भातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येच्या कारणांची मीमांसा करताना, त्याचा लेखाजोखा मांडताना त्यांची शोधपत्रकारिता व्यक्त होते. आंतरराष्ट्रीय महिला दिनानिमित्त लिहिलेल्या प्रदीर्घ लेखनातून स्त्रीचा भूत, वर्तमान आणि भविष्यकाळ, व्यथा-वेदना अंगार फुलांच्या ज्वाळांसह समाजसेवकाच्या तळमळीतून फुलवितात. आषाढी एकादशीनिमित्त वारी आणि विठ्ठलमहिमा सांगताना विठ्ठल हा भक्ताच्या श्रमातून निर्माण झालेला देव आहे, हेच ते परोपरीने सांगतात. विठ्ठल हा अनेक जातीजमातींचा, अलुते-बलुतेदारांचा, कुणब्यांचा देव आहे. कारण तो त्यांच्या कामात-व्यवसायात सहजपणे भेटतो. त्यासाठी वेगळे सायास करावे लागत नाही, हा सर्वसामान्यांचा भाव ते सूचित करतात. त्यांच्याच शब्दांत सांगायचे तर,

‘गडयानू, । लोक म्हणतात, । परमेश्वर असतो निर्गुण आणि निराकार ।
 पर माझा पांडुरंग त्येतला नाय । तो माझ्यासारखा । माझ्या घामासारखा ।
 घामातल्या धनासारखा । भक्तीतल्या मनासारखा । बस...’

या काव्यपंक्तीतून परमेश्वर आणि कष्टकरी माणूस यांचे काळजाचे नातेच त्यांनी सांगून टाकले. मातृदिनानिमित्त जन्मदात्या आईबद्दलची कृतज्ञभावना व्यक्त करतानाच समाजातील निरपेक्ष भावनेने प्रेमाचा वर्षाव करणाऱ्या वत्सल मातांचेही आपल्या अंतःकरणातील स्थान ते प्रकट केल्याशिवाय राहात नाहीत. विद्यार्थ्यांच्या आत्महत्येच्या प्रश्नाकडे ते सकारात्मक आणि विधायक भूमिकेतून पाहतात, त्यांची ही भूमिका अंतर्मुख करावयास लावणारी आहे. देशातील गोदावरीसारख्या नद्यांचे प्रदूषणाचे भयानक अमंगल स्वरूप पाहून ते अस्वस्थ होतात आणि समाजस्वास्थ्य टिकविण्यासाठी असे प्रश्न ते वृत्तपत्रातून सार्वजनिक करतात. वृत्तपत्रातील धारदार, विचारप्रवर्तक आणि समाजमनस्क लेखनातून श्री. उत्तम कांबळे हे साहित्यिक म्हणून पुढे आलेले दिसतात. किंबहुना वृत्तपत्रातील लेखनातून त्यांचे बरेच साहित्य प्रसवलेले दिसते.

मराठी साहित्य संमेलनाच्या अध्यक्षपदी यापूर्वी न. चिं. केळकर, शि. म. परांजपे, कृ. प. खाडिलकर, प्र. के. अत्रे, ग. त्र्यं. माडखोलकर यांसारख्या तोलामोलाच्या साहित्यिक-पत्रकारांची निवड झालेली आहे. या साहित्यिकांइतका दबदबा अद्याप श्री. उत्तम कांबळे यांच्या साहित्याने निर्माण केलेला नसला, तरी तशी अपेक्षापूर्तीची शक्यता नाकारता येत नाही. कारण वृत्तपत्रांचे ध्येय सर्वकालीन

सारखे असले, तरी तत्कालीन सामाजिक-राजकीय प्रश्न भिन्न होते. अशा प्रश्नांना त्या वृत्तपत्रांनी सजग केले. आजचे प्रश्न सर्वसामान्य माणसाच्या अस्तित्वाचे आणि म्हणून संघर्षाचे आहेत. भौतिकदृष्ट्या समाज प्रगत झाला असला, तरी खासगीकरण, उदारीकरण आणि जागतिकीकरण यातून सर्वसामान्य माणूस आज हतबल झाला. वस्तूंचे मोल माणसाला मिळू लागल्याने माणूस बदलू लागला. अशा शोषित आणि बदलणाऱ्या माणसांचा दैनंदिन जीवनसंघर्ष पाहून अनुभवून श्री. कांबळे अस्वस्थ होतात. त्या बदलत्या माणसाचे जीवन, त्यांचे शोषण आणि बदलाची गरज ते आपल्या वृत्तपत्रीय आणि साहित्यातून झपाटलेपणातून मांडत आहेत.

समाजमनस्क साहित्यिक

‘श्राद्ध’, ‘अस्वस्थ नायक’ या कादंबऱ्या, ‘रंग माणसाचे’, ‘कावळे आणि माणसे’, ‘कथा माणसांच्या’, ‘न दिसणारी लढाई’ हे कथासंग्रह, ‘वाट तुडवताना’, ‘आई समजून घेताना’, ‘एका स्वागताध्यक्षाची डायरी’ ही आत्मनिवेदने आणि ‘नाशिक : तू एक सुंदर कविता’ हे दीर्घ काव्य, ‘जागतिकीकरण आणि दलितांचे प्रश्न’, ‘देवदासी आणि नग्नपूजा’, ‘कुंभमेळा साधूंचा की संधीसाधूंचा’, ‘अनिष्ट प्रथा’, ‘महात्मा फुल्यांची जलनीती’, ‘शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या : एक शोध’, ‘ओबीसींचे राजकारण’ हे निबंध आणि ‘जागतिकीकरणाची अरिष्टे’ हा संपादित ग्रंथ अशा प्रकारचे साहित्य श्री. कांबळे यांच्या नावावर आहे. माणूस आणि त्याचे बदलते जीवनमान, त्यासाठी होणारा संघर्ष हा श्री. कांबळे यांच्या आस्थेचा विषय आहे. फुले-शाहू-आंबेडकर यांच्या विचारांचा व्यापक आधार या लिखाणामागे आहे. त्यातूनच त्यांची अस्वस्थता प्रकटली आहे. या अवस्थेचा परीघ अतिशय विस्तृत असून, ‘भोवतीच्या अगतिकीकरणापासून जागतिकीकरणापर्यंतच्या सर्व गुंतागुंतीचा अंतर्भाव या परिघात होतो’ हे डॉ. यशवंत मनोहरांचे म्हणणे रास्तच आहे. या साहित्यकृतींची आणि निबंधाची शीर्षके पाहिली तरी येथे कल्पनासृष्टी किंवा स्वप्नजगताऐवजी माणसाच्या व्यथा-वेदनाच सूचित व्हाव्यात, इतकी सरळ विषयाला भिडण्याची त्यांच्या लेखणीची किमया आहे. या लिखाणात मानवी जीवनाशी निगडित समाजकारण, अर्थकारण, राजकारण, धर्मकारण, साहित्यकारण आणि माणसाच्या जगण्यासाठी व्यवस्थेशी घडणारा तीव्र संघर्षच पानोपानी आहे. ‘वाट तुडवताना’ आणि ‘आई समजून घेताना’ या आत्मकथनांतून श्री. कांबळे

यांनी जीवनाची वाटचाल 'स्व'ला बाजूला न सारता अत्यंत प्रांजळपणे सांगितली आहे. आपले दारिद्र्य आणि त्यातून कधी बिचकत तर कधी संघर्ष करीत, पण धीटपणा धारण करून नव्या जगाची स्वप्ने हा तरुण पाहतो. 'आई समजून घेताना' मधील खेडूत, कुटुंबवत्सल आणि जुन्या मताची आई आणि नव्या जगात वावरणारा, प्रतिष्ठा जपू पाहणारा संपादक-लेखक यांच्या जीवनाची घुसमट, कुटुंबातील अंतर्गत संघर्ष कवीने मोकळेपणाने स्पष्ट केला आहे. यात भाषेची स्वाभाविकता जशी महत्त्वाची आहे, तशीच प्रेमळ आणि आज्ञाधारक (?) मुलगा आणि त्याचे कुटुंबीय यांची व्यक्तिचित्रणेही मर्मभेदी आहेत. खरेतर ग्रामीण वळणाची कोणतीही आई अशीच असते. पण सर्वानाच ती साहित्यकृतीत आणता येत नाही, कारण सगळेच असे धाडस करत नाहीत. 'रंग माणसाचे', 'कावळे आणि माणसे', 'कथा माणसांच्या' या त्यांच्या ललितलेख साहित्याचे विषय प्रामुख्याने माणसांचे विविध रंग, स्वभाव, त्यांचे खरे-खोटे बुरखे उघड करणे हेच आहेत. त्याचप्रमाणे देशाच्या सीमांचे रक्षण करण्यासाठी हजारो सैनिक लढतात. काही सैनिकांना वीरमरणही प्राप्त होते. अशा अनेक अनाम वीरांची देशासाठी चाललेली लढाई वृत्तपत्रे, दूरदर्शन, चित्रपट इत्यादींवरून वेळोवेळी वाचावयास-पाहावयास मिळते. परंतु याचवेळी त्या जवानाच्या मातेच्या-पत्नीच्या काळजात एक केविलवाणी लढाई चालू असते. त्यांच्या जखमी अवस्थेने किंवा वीरमरणाने ते कुटुंब कसे पोरके, पराधीन होते याचे कल्पनेच्या पातळीवरचे पण अस्सल प्रभावी चित्रण 'न दिसणारी लढाई' या कथांतून श्री. कांबळे यांनी केले आहे. बऱ्याच कथातून श्री. कांबळेच डोकावताना दिसतात. कारण त्यांचे वडीलही लष्करातून गावी परतलेले असतात.

जागतिकीकरण आणि अस्वस्थ विचारवंत

लालित्य आणि वास्तवतेचा आशय असणाऱ्या या साहित्याबरोबरच अलीकडे श्री. कांबळे जागतिकीकरण आणि सामान्य माणसाची होत असलेली पडझड पाहून चिंताग्रस्त झालेले आहेत, हे त्यांच्या विषयावरील लेखनातून स्पष्टपणे जाणवते. 'जागतिकीकरण आणि दलितांचे प्रश्न' या निबंधातून त्यांची ही चिंता स्पष्ट झाली आहे. कारण या जागतिकीकरणामुळे गरीब-श्रीमंत यातील दरी रुंदावत असून, 'Man to Material' असा एक व्यापक आणि विपरीत परिणाम दिसू लागला. यात 'जो सक्षम असेल तोच जगेल' या नात्याने येथे गरिबांचे शोषण हा

फार मोठा दोष या व्यवस्थेतून पुढे येऊ लागला आहे. त्यांच्या विचारात 'दलित' हे केवळ जातीनिहाय वर्गीकरण नसून, समाजातील विविध जातींच्या माणसांप्रमाणे आदिवासी, स्त्रीवर्ग आणि कष्टकरी, अलुते-बलुतेदार इत्यादींचा समावेश आहे. जागतिकीकरणात जग हे वैश्विक खेडे तयार होत असताना भारतातील सहा ते सात हजार उपेक्षित जाती-जमाती कशा जगतील हा प्रश्न त्यांना भेडसावतो. जागतिकीकरणातील उपेक्षितांचे प्रश्न म्हणजे सर्व गरीब समूहाचे प्रश्न आहेत आणि त्यांच्या दृष्टीने हे प्रश्न जाती, व्यवसाय, काळ आणि अर्थकारण छेदून जाणारे प्रश्न आहेत. शेतकऱ्यांचे दुःख आणि विविध जमातींचे दुःख एकाच प्रकारचे आहे. कारण कष्टाने कमावलेल्या शेतकऱ्याच्या मालाला परदेशी मालाच्या आगमनाने किंवा परदेशी निकषात त्यांचा माल बसत नसल्याने त्यांना आपला शेतमाल रस्त्यावर फेकून देण्याची वेळ आली आहे आणि ही जागतिकीकरणाची देणगी आहे, असे त्यांचे स्पष्ट मत आहे. म्हणून उपेक्षित वर्गाची व्याख्या बदलायची वेळ आली आहे. समाजातील सर्वच उपेक्षित म्हणजे दलित माणसांचे प्रश्न साहित्यात आले पाहिजेत हा श्री. कांबळे यांचा आग्रह आहे आणि तो रास्तच आहे. कारण जागतिकीकरण म्हणजे समाजातल्या बहुसंख्य वर्गांचे शोषण करून त्यांची दमछाक करण्यासाठी मांडलेला श्रीमंत राष्ट्रांचा-वर्गाचा खेळ आहे, असे त्यांचे भाकित आहे. सरकारी क्षेत्रातही आता नोकऱ्या कमी होत आहेत. खासगीकरणाला स्थान मिळून शिक्षण, आरोग्य, सार्वजनिक वाहतूक, पाणीपुरवठा, वीज वितरण इत्यादी सेवांमधून शासनाने हळूहळू अंग काढून घेण्यास सुरवात केली आहे. त्याचा परिणाम उपेक्षित गरीब वर्गावर होत आहे. एकीकडे नोकरी नाही, दुसरीकडे खासगी व्यवसायास वाव नाही, अशा वेळी सर्वसामान्य दलित माणसाची कुचंबणा कशी थांबेल, हा विचार श्री. कांबळे यांना महत्त्वाचा वाटतो.

एकंदरीतच जागतिकीकरणाच्या या षडयंत्रात विविध व्यावसायिक, बँकिंग क्षेत्र, श्रमिकांच्या चळवळी आणि कष्टकऱ्यांचे जीवन उद्ध्वस्त होत आहे. जागतिकीकरणाच्या युगात समाजात सुरू आणि कुरूप असे दोन प्रकार निर्माण होत आहेत. नवसाम्राज्यशाहीचे स्वागत करणारा एक वर्ग सांगतो की, जागतिकीकरणाला पर्याय नाही, तर मन, मेंदू आणि मनगट यांचा वापर करणारा जो लढाऊ वर्ग आहे, तो जग बदलण्याची भाषा करतो. या जग बदलू पाहणाऱ्या माणसांवर श्री. कांबळे यांची भिस्त आहे. साहित्याच्या पारंपरिक विचारांऐवजी आपली कूस बदलून या जग बदलणाऱ्या माणसांच्या व्यथांना आपल्या साहित्यात

जागा दिली पाहिजे. किमान नव-विचार धारण करणाऱ्या साहित्यिकांकडून ते तशी अपेक्षा करित आहेत. कारण या नवसाम्राज्यवाद्यांनी श्रमिकांच्या संघटना मोडून मक्तेदारीला वाव द्यावयास सुरुवात केली आहे. अशा वेळी समाजाला अंधारातून उजेडात आणण्याची जबाबदारी साहित्यिकांची आहे. समाजाच्या व्यथा साहित्यातून प्रकट व्हाव्यात असे त्यांना वाटते. माणसाचे जगणे-मरणे हा साहित्याचा विषय असून, नसणाऱ्या गोष्टींचा भास निर्माण करून चकवा देणाऱ्या मनोरंजनात्मक किंवा गूढ साहित्याची जागा आता अशा नव्या माणसाच्या व्यथा-वेदनांसाठी द्यावी अशी त्यांची तळमळ आहे. धर्माचा व्यापार सुरू होऊन मूलतत्त्ववाद वाढीस लागत आहे. सामान्य माणसाचेच काय; पण संसदेतील राजकारण्यांचे जीवनही आता सुरक्षित नाही. समतेचे आणि व्यक्तिस्वातंत्र्याचे वातावरण जागतिकीकरणात अपेक्षित होते. परंतु त्याबाबतीत आज भ्रमनिरास झाला आहे. जातीयवादाला खतपाणी मिळत असून, नैतिक न्हास करणाऱ्या व्यवसायांना चलती आली आहे. विविध क्षेत्रात खासगीकरणाला वाव मिळून 'सेझ'सारख्या प्रकल्पांनी शेतकरी उद्ध्वस्त होत आहे. त्यासाठी व्यापक जनजागृतीची मोहीम हाती घेण्याची गरज आहे, असे श्री. कांबळे तळमळीने भाषणातून-लेखणीतून सांगतात. यातूनच त्यांची ऐहिकाला प्राधान्य देणारी कसदार विचारधारा प्रत्ययास येते. त्यामुळे जगणाऱ्यांचे जग आणि मरणाऱ्यांचे जग ही विभागणी फार दिवस टिकणारी नाही. 'कोठारात काडी पडेल, हमी देणे कठीण होत आहे' ही नारायण सुर्वे यांनी व्यक्त केलेली चिंताच श्री. कांबळेही सातत्याने व्यक्त करित आहेत. सामान्य माणूस आज स्पर्धेच्या जगात हरवत असून, तो उद्या संपूनही जाईल. त्याला सावरणे ही आज महत्त्वाची गरज आहे, हा श्री. उत्तम कांबळे यांच्या वैचारिक साहित्याचा कणा आहे.

एकंदरीत श्री. उत्तम कांबळे यांचा साहित्य पसारा तसा कमीच आहे. तरीही त्यांच्या साहित्याचा अभ्यास विद्यापीठ पातळीवर होतो आहे. त्यांच्या काही साहित्यकृतींची अन्य भाषांत भाषांतरे झाली आहेत, तरीही साहित्य सिद्धांत प्रस्थापित करणारी समीक्षा त्यांनी फारशी लिहिली नाही. त्यांच्या काही साहित्यांचा कस अद्याप लागायचा आहे, अशी तक्रार अधूनमधून केली जाते; परंतु त्यांच्या साहित्याने तळागाळातील माणसाचे मूलभूत प्रश्न उपस्थित करून त्यासाठी काही उपाय सांगण्याचा प्रयत्न केला आहे. जागतिकीकरणासंबंधीच्या त्यांच्या भूमिकेला एक विशिष्ट अर्थ प्राप्त झाला आहे. ललित साहित्य आणि समीक्षात्मक साहित्याचा कस कितपत आहे, हे काळच ठरविणार आहे. डॉ. श्रीधर व्यंकटेश केतकर यांनी

म्हटल्याप्रमाणे, 'जनता हे काव्याचे शेवटचे न्यायासन आहे... जनता एकच निकाल देते आणि तो म्हणजे काव्य जिवंत राहणार की मरणार याविषयीचा असतो...' हेच श्री. कांबळे यांच्या आजच्या आणि उद्याच्या साहित्याबद्दल म्हणता येईल.

आज साहित्यजगतात अनेक उलथापालथी होत आहेत. नवकाव्यापासून 'न'काव्याच्या जमान्यात, कहाणीपासून नवकथेच्या प्रांतात आणि लघुकादंबरीपासून महाकादंबरीसारखे साहित्य समाजात प्रत्यही येत आहे. अशा स्थितीत श्री. उत्तम कांबळे यांच्या लेखन आणि वक्तृत्वाची दखल घेऊन त्यांना साहित्य संमेलनाच्या अध्यक्षपदी मतदारांनी बहुमताने बसविले. याचाच अर्थ त्यांच्या साहित्याची कुठेतरी दखल निश्चितच घेतलेली आहे आणि हा दिलासा पुरेसा आहे. 'नाशिक तू एक सुंदर कविता'मध्ये ते लिहितात,

'तू जगण्याचा अर्थ लिहिणारी । उत्तम कांबळेला लिहिते करणारी
अखंड चालणाऱ्या सनावळ्यांमध्ये । 'माणुसकीची गाणी' गाणारी
नाशिक तू एक सुंदर कविता' ।

या काव्यपंक्तीतील त्यांच्या या उद्गारात त्यांची साहित्यविषयक भविष्यवाणीच सूचित होते. आता त्यांच्या अध्यक्षीय भाषणातून समतेचे आणि नव्या माणसाला प्रेरित करणारे कसदार विचार ऐकण्यास रसिक उत्सुक आहेत.

दलित कादंबरी संरचना आणि आशयसूत्रे

प्रा. डॉ. शंकर विभुते

जगातील कोणत्याही भाषेतील साहित्यातून येणारी 'कादंबरी' ही सामाजिक दस्तऐवज असते. परिवर्तनाच्या नोंदी समकालीन कादंबरीतून त्यामुळेच दृष्टिगोचर होत असतात. कथा, काव्य, नाटक, ललित लेख, आत्मचरित्र या सर्व प्रकारांपेक्षा कादंबरीत आजूबाजूचे वास्तव जास्त प्रतिबिंबित होत असते. त्यामुळेच देशातील स्थिती, गती, प्रगती आणि मूल्य-हास 'कादंबरी' हाच वाङ्मय प्रकार जास्त प्रभावीपणे दाखवू शकतो. म्हणूनच स्वातंत्र्योत्तर काळातील म्हणजेच १९६० नंतरची दलित कादंबरी कोणती आशयसूत्रे घेऊन पुढे आली ? तिची संरचना कोणती ? याचा विचार करताना प्रामुख्याने जन्माने दलित असलेल्या कादंबरीकारांच्या 'कादंबरी' विचारात घेतले आहे. याविषयी 'मराठी कादंबरी : समाजशास्त्रीय समीक्षा' मध्ये डॉ. रवींद्र ठाकूर म्हणतात 'दलित लेखकाने लिहिलेल्या कादंबरीलाच दलित कादंबरी म्हणायचे असेल तर आधीच मर्यादित अवकाश असलेल्या दलित कादंबरीला आणखीनच मर्यादा पडतात आणि हाती फार थोडे लागते'^१, परंतु कविता, कथा व आत्मकथनाच्या संख्यात्मक दृष्टीने हा विचार योग्य वाटत असला तरी गुणात्मकदृष्ट्या पाहता वेगवेगळ्या स्तरातील दलितांचे जीवनचित्रण, त्यांचे विविध प्रश्न आणि समाजवास्तव आधारित लिखाण झालेल्या कादंबऱ्या दोनशेहून अधिक आहेत, ही वस्तुस्थिती आहे.

'कादंबरी' हा वाङ्मय प्रकारच मुळात आधुनिक आहे. इंग्रजी शिक्षणामुळे व मुद्रणकलेच्या शोधामुळे कादंबरी हा साहित्यप्रकार आपण इंग्रजीमार्फत युरोपकडून स्वीकारला आहे. 'निर्मिती, प्रसार आणि वाचन या तिन्ही प्रक्रियांवर पाश्चात्य संस्कृतीचे मराठी कादंबरीवर खोलवरचे परिणाम झाले आहेत.'^२ मराठी कादंबरीचा कालपटच दीडशे वर्षांचा आहे आणि त्यातही दलित कादंबरीचा कालपट अवघा पन्नास वर्षांचा आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारातून आत्मभान आलेल्या दलित कादंबरीकारांनी 'कादंबरी लेखन' रचनातंत्रापेक्षा आशयाला महत्त्व दिले. अर्थात रचनातंत्राकडे पूर्णतः दुर्लक्ष झाले असे नाही. मिखाईल बाख्तीनने

सांगितलेल्या दिव्य साहस कादंबरी, वर्तमान साहस-कादंबरी, चरित्रात्मक कादंबरी या कालावकाशाच्या निर्मितीशीलतेमुळे व त्यांच्यातील परस्परसंबंधामुळे कादंबरीची संरचना आकारास आली. कादंबरीच्या संरचनेमध्ये कथा, निवेदन आणि भाषा या तिन्ही पातळ्या कादंबरीला मूर्त रूप देतात. कथा बीजाशिवाय कादंबरी प्रकट होणे कठीणच आहे. कादंबरीचे कथानक आकर्षक होण्यासाठी संभाव्यता, कार्यकारणमीमांसा व कुतूहलनिर्मिती हे महत्वाचे गुण मानले जायचे. सर्वसाधारणपणे नेमाडेंच्या 'कोसला'च्या निर्मितीपूर्वी घटनांची मालिका, कार्यकारणभाव, मुख्य कथानकास उपकथानकाची जोड आवश्यक मानले जाई. पण दलित कादंबरीने व्यक्तीकेंद्र ऐवजी समूह केंद्र आणल्यामुळे जीवनाचा मोठा पट कादंबरीच्या केंद्रस्थानी आला. अण्णा भाऊ साठेंचा 'माकडीचा माळ' कादंबरीतून गोसावी, मांग, गारूडी, दरवेशी, फासेपारधी, नंदीवाले, शिकलगार, भानामतीवाले या समूहांचे चित्रण येते तर फासेपारधी समूहाचे चित्र शंकरराव खरातांच्या 'पारधी' कादंबरीतून येते. पूर्वापार चालत आलेली कामे सोडून दिल्यानंतर सवर्णांनी बौद्धांची केलेली अवस्था भीमसेन देठे यांच्या 'इस्कोट' कादंबरीतून येते. तर नामदेव ढसाळ यांच्या 'हाडकी हडवळ' या कादंबरीतून तर अनेक आशयसूत्रे व्यक्त होतात. 'वासनेचे आशयसूत्र, विषमताधिष्ठित शोषणाचे वर्गीय आशयसूत्र, गावगाड्याचे आशयसूत्र आणि परंपरेचे धार्मिक आशयसूत्र अशा अनेक सूत्रांनी कादंबरी सूचितपणानेही अभिव्यक्त होताना दिसते.'^३ भाई तांबे यांची 'नियती', विजय सिरसट यांची 'कुस्ती', प्रेमानंद गज्वी यांचे 'जागर', बा. स. हाटे यांचे 'युगावधान', जयप्रकाश गवळे यांचे 'वेदना', दि. रा. वाघमारे यांचे 'कल्लोळ', केशव मेश्राम यांचे 'हकीकत व जरायू' या कादंबरीमध्ये समूह चित्रण जसे येते तसे अस्पृश्यांतील उच्चनीचता अरुण व्हटकर यांच्या 'मेलेलं पाणी' या कादंबरीतून येते. 'मेलेलं पाणी' मधून ढोर समाजाचे जीवन शब्दरूप करणाऱ्या या लेखकाने 'बगाड' (१९८४) ही कादंबरी लिहून ग्रामजीवनाचे एक वेगळे रूप वाचकांसमोर ठेवले आहे. जीवघेण्या धार्मिक परंपरांमध्ये जखडलेल्या कुटुंबाचे चित्रण करणारी ही कादंबरी ग्रामीण जीवनाचे सखोल परिमाण घेऊन येते.'^४ म्हणून आजची कादंबरी ही एक कथा सांगत नाही, तर ती अनेक कथा घेऊन येते. श्याम मनोहरांचे हे 'ईश्वरराव... हे पुरुषोत्तमराव,' 'खूप लोक आहेत,' विलास सारंगची 'एन्कीच्या राज्यात' व रंगनाथ पठारे यांची 'नामुष्कीचे स्वगत' या कादंबरीत

केंद्रस्थानी एक व्यक्ती नसून अनेक व्यक्तींची जाणीव जशी होते तशी जाणीव जी. के. ऐनापुरे यांची 'अभिसरण' (२००२) कादंबरी वाचताना होते. यातील 'वाघमारे किंवा लोंढे किंवा कांबळे किंवा मेश्राम किंवा गजभिये' किंवा केंद्रबिंदू व्यक्तिरेषा म्हणून चांगदेव किंवा रामचंद्र किंवा जयप्रकाश किंवा राजाराम किंवा नीलू या व्यक्तींची कथा नसून ती अनेकांची कथा बनते. किंबहुना 'आमच्या सहनशीलतेचा अंत झालाय, सवलती कुणाला हव्यात? सवलती गेल्या उडत. लढाई करायची आम्ही आणि सवलती उपटायच्या दुसऱ्यांनी, हा कुठला न्याय ? साला ह्या सवलती काढूनच घ्यायला हव्यात. बघूया कुणाचं किती नुकसान होतं ते, चॅलेंज देतो आम्ही. आम्ही शिक्षणात अग्रेसर आहोत. विचारानं अग्रेसर आहोत, असे म्हणणारे कार्यकर्ते केंद्रस्थानी आहेत. म्हणजेच पारंपरिक कथासंकेत मोडण्यात काही कादंबरीकारांना यश आलेले दिसते.

कादंबरीच्या संरचनेतील दुसरा महत्त्वाचा घटक म्हणजे भाषा. १९६० पूर्वीच्या कादंबरीमध्ये प्रमाण भाषेचा वापर अधिक प्रमाणात होत असे.परंतु 'दलित कादंबरीने भाषा वापरातील रूढ संकेतांना नाकारलेले दिसते. दलित लेखकांनी समर्थपणे बोलीभाषेचा वापर करून तसेच आशयाच्या गरजेपोटी अपरिहार्यपणे अश्लील शब्द, शिव्यांचा वापर करून रूढ संकेतांना धक्के दिलेले आहेत.'^५ साहित्यामध्ये अश्लील भाषा येऊ नये. सत्य, शिव, सुंदरतेचा आविष्कार भाषेमधून व्हावा. त्यातून सौंदर्यनिर्मिती व्हावी अशी अपेक्षा ठेवणाऱ्या रूढ संकेतांना बाबूराव बागुल यांची 'अघोरी' कादंबरी शेवटी धक्का देताना दिसते. 'त्याने तिचा हात धरून दार उघडून तिला देवघरात नेली. तिच्या अंगावरची दगड लागून रक्ताने भिजलेली चादर त्याने खाली अंथरली आणि तो तिला कवेत घेऊन झोपला. ती त्याच्या गळ्यात गळा घालून रडत होती. अनू तो तिचा कासोटा सोडत होता. रडू नको, झोप म्हणत त्याचा हात तिच्या लुगड्यातील मांड्यांवरून फिरत होता आणि तिच्या ओल्या गालावर ओठ टेकले होते. घरावर मात्र गावातील लोकांचे दगड पडतच होते.'^६ भीषणता व अश्लीलता एकाच वेळी एकत्रित करून बागूल शेवटचा प्रसंग रेखाटन करतात. याचा अर्थ दलित कादंबरीची भाषा आशयाशी एकजीव झालेली दिसून येते. जेव्हा सरंजामशाहीचा वारसा जपणारा इनामदार आपल्या मुलाचे व जोगतीण पारूचे अनैतिक संबंध नाकारतो तेव्हा साहजिकच गाव पंचायत समोर काकुळतीला आलेली व आत्मभान जागृत झालेली 'नापत' कादंबरीतील नायिका पारू म्हणते, 'इनामदाराला तूच इच्छार की तुझ्या पोरीला की कुणाजवळ

कधी झोपाया गेल्यास ते ! तुझं तोंड काय झवलयं व्हय रे इनामदारा ! का लाज वाटली तुला'७ पारूच्या या उद्गारातून तिची आर्त वेदना आणि असह्य दुःख व्यक्त होते.

विषय आशयामध्येही विविधता हे दलित कादंबरीचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे. अस्पृश्यता, दैन्यावस्था, दुःख, अज्ञान, अंधश्रद्धा, भूक या चित्रणाबरोबरच दलित स्त्रीचे दुःखही व्यक्त होते. अण्णा भाऊ साठेच्या चित्रा, मूर्ती, चंदन, चिखलातील कमळ या कादंबऱ्यांतून आलेली स्त्री ही कधी सवर्ण अत्याचाराची बळी ठरते तर कधी स्वकीयांच्या शोषणाला बळी पडते. निशिकांत रोडेच्या 'आणि तिला जाग आली' या कादंबरीत शिक्षणाने स्वावलंबी झालेल्या स्त्रियांना त्यांच्या कामाच्या ठिकाणी कशाप्रकारे फसविले जाते याचे चित्रण येते. तर सततच्या अत्याचारामुळे त्रस्त झालेल्या जानकीला (सूड) पुरुष म्हणूनच जगायचे आहे, तर 'झुलवा' मधील जगन यल्लम्मास हागणदारीत टाकून देण्याचे सांगते आहे तर व. बां. बोंधेच्या 'जंगल' मधील नायिका नराधमाचा खून करून अन्यायाचा बदला घेते. निराधार झालेल्या बार्डस बदनाम करून तिच्या शरीराचे केवळ भोग घेण्यासाठी पुरुष जातीचे गिधाड कसे टपलेले आहे हे शशिकांत तासगावकर यांच्या 'गिधाड' कादंबरीतून व्यक्त होते. 'आपण जेव्हा दलित कादंबरी असा शब्दप्रयोग करतो त्या वेळी त्या कादंबरीतील आशयाला व्यापून असलेली सामाजिक पार्श्वभूमीच आपण लक्षात घेत असतो.८ भूक, दारिद्र्य तर सावलीसारखे चिकटलेले असतात. दलित कादंबरी मानवी भुकेचे अनेक स्तर प्रकट करताना दिसते. पोटाची भूक, शरीराची भूक, ज्ञानाची भूक या तिन्ही भुकांना जिवंत उभे करण्याचे काम 'राघववेळ' कादंबरी करताना दिसते. लाखोलीची पंगत असो, ग्रहणाचे दान मागणे असो किंवा पसाभर ज्वारीसाठी वणवण भटकणे असो, या भुकेबद्दल पायस म्हणते, 'पण कसे लोकांचं हे पोट ? पोटाची आग लय वकटी ! काय बी कराया लावते माणसाले ती.'९ त्यामुळेच झोपडपट्टी, हातभट्टी, फूटपाथ (शंकरराव खरातांच्या कादंबऱ्या) कादंबरीतील भूक, दारिद्र्य वाचकाला अस्वस्थ करून सोडते. डॉ. आंबेडकरांच्या विचारातून आत्मभान आलेल्या लेखकास महापुरुषांच्या जीवनावर लेखन करून आदर व्यक्त करावा वाटला. कारण डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हेच दलित जीवनाची प्रत्यक्ष मूळ प्रेरणा होत. आत्मविकासाची डोळस दृष्टी डॉ. आंबेडकरांनीच दलितांना दिली. त्यामुळे त्यांच्या जीवनावर बऱ्याच कादंबऱ्या जन्मास आल्या. यामध्ये हरिभाऊ पगारे यांची 'युगप्रवर्तक' (१९७०), नाना ढकुलकर यांची 'भीमाई-

रमाई' भा. द. खेर यांची 'प्रबुद्ध' आहे तर 'प्रत्येक महापुरुषाच्या यशामागे स्त्रीची प्रेरणा असते' या जाणिवेतून डॉ. आंबेडकरांची पत्नी 'रमाई'विषयी आदरभाव काही कादंबऱ्यांतून येतो. ज्यामध्ये बंधुमाधवची 'रमाई' याचा उल्लेख करावा लागेल. बंधुमाधव व करुणा जमदाडे यांच्या 'रमाई'पेक्षा यशवंत मनोहरांची 'रमाई' वाचकाची पकड अधिक घेते. कादंबरीच्या शेवटी रमाईची अंत्ययात्रा ज्यावेळी लेखक रेखाटतो तेव्हा स्मशानातही रमाई डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना सल्ला देत आहे की, 'महामानवाला स्वतःचे डोळे असतात. स्वतःची आसवं नसतात. तुमची सारी आसवं माझ्या डोळ्यांत द्या. साहेब हे एवढं एवढंच मागणं मागते आहे. तुमची लाडकी रामू ! तुमची ऊर्जा मनी ! तुमची जिवलग रमाई'१० असे जेव्हा कादंबरीचे शेवट होतो तेव्हा वाचकाच्या मनात कादंबरीवाचन सुरुवात होते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपले पहिले गुरू गौतम बुद्धांना मानल्याचे त्यांच्या आदरापोटी सशील मूल यांनी 'सम्बुद्ध' कादंबरीतून गौतम बुद्धाच्या जीवनावर प्रकाश टाकला आहे. तर आपल्या गुरूंचे गुरू म्हणूनही महात्मा फुलेविषयी लेखकांना आदर आहे. महात्मा फुले व सावित्री फुले यांच्या जीवनावर काही कादंबऱ्या प्रकाशित झाल्या. ज्यामध्ये हरिभाऊ पगारे यांची 'झुंजार', हि. गा. बनसोडे यांची 'आभाळाएवढी', दा. स. गजघाटे यांची 'जोतिकांता सावित्री', नीला पांढरे यांची 'ज्योती-सावित्री' इ. कादंबऱ्या येतात, थोडक्यात दलित जीवनानुभवाचे हे अनोखेपण दलित कादंबरीला प्रचलित लेखनापेक्षा वेगळ्या, पण उंच आणि अंतर्मुख करणाऱ्या पातळीवर घेऊन गेले आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना वाटत होते की दलित चळवळीचा प्रसार आणि प्रचार अधिक होण्यासाठी सामान्य खेडूतांपर्यंत पोहोचण्यासाठी, साहित्य हे माध्यम, अचूक आणि तीव्र, प्रभावी स्वरूपाचे आहे. त्यामुळे दलित चळवळीवर प्रकाश टाकणाऱ्या काही कादंबऱ्या पुढे आल्या. डॉ. आंबेडकर धर्मांतर करण्यापूर्वी आपल्या समाजास कराव्या लागणाऱ्या चळवळीचे स्वरूप हरिभाऊ पगारे त्यांच्या 'कालिंदी' कादंबरीतून येते. तर स्वातंत्र्योत्तर काळात सामान्य कार्यकर्ता परिस्थितीच्या गर्भातच कसा गुरफटला जातो याचे चित्र विजय शिरसाट यांच्या 'काळगर्भ' कादंबरीतून येते. मुरलीधर जाधव यांच्या 'कार्यकर्ता' कादंबरीतून नेत्यापेक्षाही दलित चळवळीचा कार्यकर्ता हाच तत्त्वनिष्ठ असतो हे दर्शविले आहे. तर दलित चळवळीमध्ये झोकून देऊनही काही प्राप्त झाले नाही, चळवळ पुढे पुढे निकामी

झाली, स्वार्थ, हेवेदावे, सत्ता आणि पैसा यामुळे चळवळीचे ध्येय दुय्यम ठरू लागल्याचे चित्रण शरणकुमार लिंबाळे यांच्या ‘भिन्नलिंगी’ कादंबरीतून येते. याच लेखकाच्या ‘उपन्या’ कादंबरीतून आपले नेतृत्व कायम ठेवण्यासाठी खालील चळवळीच्या कार्यकर्त्यांना संपवण्याचे काम चालू असल्याचे दिसून येते. त्यामुळे उषा हस्तक जेव्हा मराठी कादंबरीविषयी म्हणतात, ‘कादंबरीच्या निर्मितीमागील प्रेरणा वास्तव जगाशी संबंधस्थ आहेत. ज्या जगात आपण राहात आहोत, जगत आहोत त्याच ‘सत्य’ जगाचा आभास निर्माण करणारी शब्दसृष्टी निर्माण करण्याचा प्रयत्न कादंबरीकार करू लागतो.’^{११} हा विचार दलित कादंबरीबाबतही तंतोतंत लागू पडतो. त्यामुळे दलित कादंबरीमध्ये तोचतोपणा येतो किंवा ती वेगळे असे काही सांगत नाही असे म्हणणारे किंवा ‘दलित कादंबऱ्या केवळ समाजातील विषमता, अन्याय, आर्थिक, सामाजिक छळाचे चित्रण करतात. असे विधान करण्याच्या समीक्षकांना जागतिक पर्यावरण आणि बड्या भांडवली साखळी वृत्तपत्रांची पार्श्वभूमी असलेली सिद्धार्थ रामटेके यांची ‘भारत सेल होताना’ किंवा दलितांना मिळणाऱ्या सवलती घेऊनही हिंदू मानसिकता जोपासणाऱ्या प्रवृत्तीवर प्रकाश टाकणाऱ्या जी. के. ऐनापुरे यांच्या ‘अभिसरण’सारख्या कादंबऱ्या सडेटोड उत्तर देताना दिसतात. जेव्हा डॉ. पुंडे म्हणतात, ‘मराठी कादंबरीच कुठेतरी उणी पडते आहे. भारतातील अन्य प्रांतीय मंडळींना आवडावी, मराठी न वाटता ती भारतीय वाटावी असे लेखन दुर्मिळ दिसते. जर ती भारतीय संवेदनेला सर्वशक्तिनिशी सामोरी जाईल तर ती निश्चितच भारतीय पातळीवर निःसंकोचपणे स्वीकारली जाईल.’^{१२} परंतु दलित कादंबरीच्या बाबतीत मात्र शेवटी एवढेच म्हणावेसे वाटते, ‘दलित कादंबरी ही डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या प्रेरणेचे साहित्य आहे. या साहित्याला डॉ. आंबेडकरांचे व्यापक तत्त्वज्ञान व्यापून आहे. डॉ. आंबेडकरांच्या बुद्ध, फुले, मार्क्स या तीन गुरूंच्या तत्त्वज्ञानातून एक संपूर्ण विस्तृत तत्त्वज्ञान घडलेले आहे. या तत्त्वज्ञानाची व्यापकता समजून घेतल्याशिवाय दलित साहित्याचे आकलन, आस्वाद व मूल्यमापन करता येणे शक्य नाही. दलितांचे दलितांविषयक जीवनाचे तत्त्वज्ञान व बौद्ध तत्त्वज्ञान हे परस्परपूरक आहेत. स्वातंत्र्य, समता व बंधुता ही स्वप्ने पाहणाऱ्या दलित मनाचा तो उद्घोष आहे. कधी नव्हे तो झपाटून टाकणारा, विचार करायला भाग पाडणारा व आपले तत्त्वज्ञान नव्या रूपात मांडणारा तो एक खळखळता जिवंत प्रवाह आहे’^{१३} यात शंका नाही.

संदर्भ सूची :

१. मराठी कादंबरी : समाजशास्त्रीय समीक्षा - डॉ. रवींद्र ठाकूर, दिलीपराज प्रकाशन, पुणे प्र. आ. २००७ पृ. ३३८.२
२. कादंबरीविषयी - हरिश्चंद्र थोरात, पद्मगंध प्रकाशन, पुणे, प्र. आ. २००६, पृ. ५.
३. दलित कादंबरी : स्वरूप व समीक्षा - डॉ. नंदा मेश्राम, डिंपल प्रकाशन, ठाणे, प्र. आ. २००६, पृ. १६६.
४. मराठी ग्रामीण कादंबरी - डॉ. रवींद्र ठाकूर, स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे, द्वि. आ. २००१, पृ. १७१.
५. गेल्या अर्धशतकातील मराठी कादंबरी. संपादक : विलास बोले, प्र. आ. २००२, पृ. १५४.
६. अघोरी - बाबूराव बागूल, मेहता पब्लिशिंग, पुणे, प्र. आ. १९८१, पृ. १३६.
७. नापत - बळवंत कांबळे, प्रचार प्रकाशन, कोल्हापूर, प्र. आ. १९८४, पृ. ८३.
८. साहित्य : ग्रामीण आणि दलित. संपादक : ईश्वर नंदापुरे, विजय प्रकाशन, नागपूर, प्र. आ. २००२, पृ. २६९.
९. राघववेळ - बळवंत कांबळे प्रचार प्रकाशन, कोल्हापूर, प्र. आ. १९८४, पृ. ८३.
१०. रमाई - डॉ. यशवंत मनोहर, कमल प्रकाशन, नागपूर, प्र. आ. १९९१, पृ. १२०.
११. कादंबरी आणि मराठी कादंबरी - उषा हस्तक, साहित्य सेवा प्रकाशन, प्र. आ. १९९३, पृ. २६.
१२. वाङ्मयेतिहास : आठ निबंध. द. दि. पुंडे, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, प्र. आ. २००३, पृ. ८०.
१३. समकालीन साहित्य प्रवृत्ती आणि प्रवाह, संपादक : मृणालिनी पाटील, विजय प्रकाशन, नागपूर, प्र. आ. १९८५, पृ. २९६.

कविता

जनी

॥१॥

जनी घरी दारी
राबतेच आहे
विठ्ठलाशी बळ
मागतेच आहे

जनीच्या भक्तीला
फुटती अंकुर
घामाच्या वासाचे
जळते अत्तर

नामयाची जनी
रमे कामधामी
विठ्ठला रिकामी
असेल का... ती?

भेटतो विठ्ठल
हरेक क्षणाला
विश्वाचा आनंद
पेलतो मनाला

॥२॥

जनीच्या जीवाला
लागले जिव्हारी
दासी म्हणुनिया
राबे बंधुघरी

दळण कांडण
गोवच्या धुंडणं
राबराबूनिया
दासीचं मरणं

। ९० । अक्षर वाङ्मय । डिसेंबर ते फेब्रुवारी २०११ ।

तररी जीवा बाई
थोडे दुःख नाही
विठ्ठल जिवाचा
भेटो लवलाही

सवेच राबतो
सवेच भोगतो
विठ्ठल तो माझा
जिवाला भावतो

कुणाही जिवाची
नाही रे मी दासी
एकरूप झाले
आता विठ्ठलाशी

॥३॥

नामयाचे लग्न
आनंद जनीला
संचिताची सखी
मिळेल जिवाला

वऱ्हाडी सोहळे
करवली जनी
विठ्ठला वाचूनी
आस नाही मनी

मानपानालाही
विसरली जनी
विठ्ठलाच्या मनी
विसावली जनी

नामयाचे लग्न
तयाचा प्रपंच
जनीच्या जिवाला
घट्ट दासी तत्त्व

गाव सुखाच्या शोधात
सुख दिसता दिसेना
सुख जनीचे विशेष
उभ्या गावाला सोसेना

। अक्षर वाङ्मय । डिसेंबर ते फेब्रुवारी २०११ । ९१ ।

देवाजीचा ध्यास घेते
जनी कामाला जुंपते
एक एक क्षण कष्ट
हळू भक्तीने गुंफते

जनी उलते-फुलते
मंजुळूनी सुगंधते
जनी सुखाचे माहेर
विठ्ठलाला मोहविते

विठ्ठलाला जड झाले
परी येणे जनी घरी
टक लावून बसले
गाव वाटेला टवगरी

॥५॥

गोदेच्या पाण्याची	मंदावली गती
जनीच्या जिवाची	भेटली सोबती
जनीच्या संगाने	खेळे गोदावरी
रानाच्या मातीला	लाभली कस्तुरी
गोदेच्या पाण्याला	मातीचा सुगंध
जनीच्या वाटेला	लाभे अष्टगंध
गोदेच्या पाण्यात	विठ्ठलाचे स्नान
जनीच्या जिवात	विठ्ठलाचे प्राण
गोदा आणि जनी	प्रवाही सोबती
ओळखेना परी	सानुली कोनती
दोन्ही तीरातूनी	वाहे गोदावरी
जनीचे जगणे	तसेच अंतरी
जगवितो जीव	ओलावा पाण्याचा
शिवार फुलतो	जनीच्या भावाचा

कैलास दौंड, मु. सोनोशी, पो. कोरडगाव
ता. पाथर्डी, जि. अ.नगर-४१४१०२
मोबाइल - ९८५०६०८६११

। ९२ । अक्षर वाङ्मय । डिसेंबर ते फेब्रुवारी २०११ ।

१. हिरवीच खंत खोल

मोहरल्या पल्लवांनी
वाकलेल्या वेलीबाई
आता वाकण्याचे दुःख कसे काय गावे ?
लगडली पानोपानी
अंगभर फळे-फुले
बहरास भराचे नाव कसे द्यावे ?
शिगोशिग मनी ध्यानी
बीज-फळे-पाने-फुले
अंतराच्या ओढीने पावलास कसे न्यावे ?
हिरवीही स्वप्ने आता
हिरवीच खंत खोल
हिरवाईसह प्राक्तनाच्या पुन्हा पुन्हा रुजू व्हावे

२. एकूण

अनंत काळाची माता आहेस
पूजनीय वगैरे वगैरे आलंच
पत्नी आहेस
सहधर्मचारिणी वगैरे वगैरे आलंच
सून आहेस
शालीन, सोशिक वगैरे वगैरे आलंच
मुलगी आहेस
परक्याचं धन वगैरे वगैरे आलंच
एकूण
तू काही व्यक्ती नाहीस
तेव्हा व्यक्तिमत्त्व वगैरे वगैरे...
प्रश्नच नाही

प्रा. नीलिमा कुलकर्णी
उदगीर, जि. लातूर,
मोबाईल - ९९७०७८५६०५

भांडी घासणारी आजी...

भांडी घासणारी आजी जात नाही
कोणत्याही गावजेवणामध्ये किंवा
लंगरमध्येही जात नाही... भांडी घासणारी आजी...
खुणावत नाही तिला कोणतंही सदावर्त...
आजी पहाटे उठते, दोन भाकरी टाकते,
एक भाकरी म्हाताऱ्यासाठी दुरडीत ठेवते,
दुसरी भाकरी फडक्यात गुंडाळून
दारोदारी फिरत राहते... भांडी घासणारी आजी...
म्हाताऱ्याच्या दम्याविषयी आजीची काडीचीही
तक्रार नाही...
आजी म्हणते, “मी दिवसभर काम करून रात्री
घरी येते थकून जाते, अंथरूणावर अंग टाकते,
तेव्हा माझी झोपमोड होऊ नये म्हणून म्हातारा
खोकल्याची उबळ दाबून धरतो...
घामाघूम होतो...कासावीस होतो...अन् मी
झोपेचं नाटक करित पाहात राहते त्याची
केविलवाणी अवस्था”... शेवटी आजी म्हणते,
“त्याच्या दम्यानेच तर करून दिली खऱ्या
प्रेमाची ओळख...”
आजी म्हणजे अजब रसायन...जागतिक मंदी
आली काय ? किंवा सेन्सेक्स कोसळला काय ?
याच्याशी काही देणे-घेणे नसते आजीला...
पण आयुष्याची पुंजी बँकेत ठेवली होती अन्
बँक बुडाली म्हणून हळहळते आजी अन्
बँक बुडणाऱ्याच्या नावाने बोटं मोडते आजी...
तरीही नाऊमेद न होता पै पै गोळा करून
नातीचे लग्न उभं करते आजी...
आजीला कधीही विचारा, “कशी आहेस आजी ?”
म्हणते “बराय बापू...” तिच्या बराय बापू
म्हणण्यामध्ये दडला आहे समाधानाचा गाव
आजीच्या धमन्यांतून वाहतोय बुद्ध,
पैगंबर अन् योगेश्वराचे नाव...

देविदास फुलारी, नांदेड

आदिवासी लोकगीतं

खलखलाता पेन वाया लाता रो
केंजा नावी दादारो बगाराले मेंदोदेने वातारो ॥१॥
चंद्रपूर सोतोना खरवारी वातोना रो
खरवारीता पेन ठरी कितोन रो
अगाटाले मेंदोदेने वातारो ॥१॥
खाती नागा सोतोना सलेधडी कितोन रो
सलीता पेन ठरी कितोन रो
केंजानावी दादारो आगाराले मेंदोदेने वातारो ॥२॥
केडा तेने सोतोना काटी आरी वातोन रो
काटी ता पेन ठरी कितोन रो
केंजानावी दादारो बगाराले मेंदोदेने वातारो ॥३॥
पंढरपूर सोतोना घागरा नारी वातो ना
घागरा नापेन ठरी कितोन रो
केंजा नावी दादारो अगाटाले मेंदो देने वातारो ॥४॥

गोंडी लोकगीतातील शब्दांचे मराठी अर्थ :

खलखलाना - घाईघाईने, पेन - देव, वाया लातारो - येणे, केंजानावी - ऐकणे, दादारो - भाऊ, बगाटाले - कुटून, मेंदोदेने - अंगात, वातारो - येणे, सोतोन - जाणे, खरवारी - पूजेच्या वेळी लाल रंगाचे कपडे वापरतात (मदरा), आगाटाले - तिथून, खातीनागा - लोहार, केडा - जंगल, काटीआरी - बांबूची प्रतिमा, घागरा नारी - मोठे घुंगरू, वातोना - आणणे.

गोंडी गीताचा मराठी अर्थ :

प्रस्तुत गोंडी लोकगीतातून देवाच्यापूजनाच्या तयारीचे वर्णन आलेले आहे. आदिवासी लोक परंपरेचे पाईक असतात. आपल्या पूर्वजांनी सांगितलेले देवदेवता पूजाविधी, सामाजिक रीतीरिवाज प्राणपणाने जपतात. दरवर्षी ठराविक तिथीला विधी पार पाडतात. किनवट तालुक्यातील गोंड लोकातसुद्धा हा परंपरावाद पाहावयास मिळतो. या गीतात

भक्त परमेश्वराच्या भेटीसाठी घाईघाईने आला आहे. माझ्या दादा तू माझे म्हणणे ऐक, मी देवाच्या पूजनासाठी चंद्रपूरला गेलो. तेथून लाल रंगाचे कापड (खारवारी) आणले आणि तिथूनच मी निघालो आहे.

गोंड लोकात देवाचे प्रतीक म्हणून बांबू अथवा धातूची प्रतिमा वापरतात. म्हणून हा भक्त म्हणतो की, मी खात्याजवळ (लोहाराजवळ) जाऊन तुझी प्रतिमा तयार करून घेतली आणि तिथूनच घाईघाईने मी निघालो आहे. त्यानंतर भक्त जंगलात जाऊन बांबू आणतो, बांबूची प्रतिमा तयार करून त्याचे तो पूजन करतो. पंढरपूरला जाऊन मोठे घुंगरू आणले. तुझ्याच रूपाचं प्रतीक म्हणून तो पूजन करणार आहे.

परमेश्वरावर निरातिशय श्रद्धा ठेवणारा, परंपरावादी, दैववादी आणि धर्मप्रवण असलेला गोंड आदिवासी परमेश्वराच्या अस्तित्वाचा ठायी ठायी परिचय करून देतो.

स्रोत :

श्री. तानाजी बापूराव गेडाम
मु. पो. उमरी (बाजार)
ता. किनवट, जि. नांदेड

संकलक :

डॉ. दीपक चिद्वरार
महाराष्ट्र उदयगिरी महाविद्यालय
(मराठी विभाग)
ता. उदगीर, जि. लातूर
मोबाइल नं - ९४२१०९३१७७

अक्षर वाङ्मय या नियतकालिकास आपले अमूल्य लेखन आणि वर्गणी पाठवून सहकार्य करावे ही नम्र विनंती

नोंद

‘वागर्थ’चा मराठी विशेषांक प्रकाशित झाला

भारतीय भाषा परिषदेच्या वतीने गेल्या १५ वर्षांपासून ‘वागर्थ’ हे मासिक प्रकाशित होत आहे. या मासिकाचा डिसेंबर २०१० चा १८५ वा अंक ‘मराठी विशेषांक’ म्हणून प्रसिद्ध झाला आहे. या अंकाचे संपादन डॉ. सूर्यनारायण रणसुभे यांनी केले आहे.

मराठी भाषेतील प्रातिनिधीक लेखन निवडून त्यांचे संपादन करण्याचे अत्यंत कठीण काम डॉ. रणसुभे यांनी केले. या अंकात इ.स. २००० ते इ.स. २०१० हा कालखंड निवडला आहे आणि या काळात ज्या साहित्यिकांनी लेखन केले आणि ज्यांच्या लेखनातून विशेषत्वाने मराठीपण दिसून येते त्या साहित्याचा विचार या अंकात केला आहे.

कविता, कादंबरी, आत्मचरित्र, वैचारिक, समीक्षा आणि मुलाखत असे मराठीतील वेगवेगळ्या प्रवाहांचे दर्शन या अंकात घडते.

डॉ. लाभसेटवार प्रतिष्ठानचा पुरस्कार डॉ. अरुणा ढेरे यांना नागपूर येथील डॉ. अनंत व लता लाभसेटवार प्रत्यासाने आणि अमेरिकेतल्या डॉ. लाभसेटवार प्रतिष्ठानतर्फे दिला जाणारा डॉ. लाभसेटवार साहित्य सन्मान डॉ. अरुणा ढेरे यांना प्राप्त झाला आहे.

सहा कवितासंग्रह, तीन कादंबरीका, सहा कथासंग्रह, अकरा ललित लेखसंग्रह आणि समीक्षात्मक पुस्तक असे विविधांगी लेखन करणाऱ्या डॉ. अरुणा ढेरे या काही दशकातील एकमेव लेखिका आहेत. त्यांना लाभसेटवार प्रतिष्ठानचा पुरस्कार प्राप्त झाल्याबद्दल ‘अक्षरवाङ्मय’ परिवारातर्फे त्यांचे हार्दिक अभिनंदन !

विजया राजाध्यक्ष यांना विंदा जीवनगौरव पुरस्कार

पुणे येथील ८३व्या अखिल भारतीय साहित्य संमेलनात जाहीर केल्याप्रमाणे पहिल्या जीवनगौरव पुरस्काराच्या मानकरी डॉ. विजया राजाध्यक्ष ठरल्या आहेत.

एक लाख रुपये रोख आणि मानपत्र असे पुरस्काराचे स्वरूप आहे. इंदूर येथे सन २०१० मध्ये संपन्न झालेल्या अखिल भारतीय साहित्य संमेलनाचे अध्यक्षपद त्यांनी भूषविले होते. १९९१ साली त्यांना ‘मर्ढेकरांची कविता : स्मरण आणि संदर्भ’ या ग्रंथासाठी साहित्य अकादमीचा पुरस्कार मिळाला होता. पुन्हा मर्ढेकर, शोध मर्ढेकरांचा, बहुपेडी विंदा - खंड १ आणि २, प्रभाकर पाध्ये वाङ्मयदर्शन ही त्यांची साहित्यसंपदा आहे. विंदा जीवनगौरव पुरस्कार प्राप्त झाल्याबद्दल ‘अक्षर वाङ्मय’ परिवारातर्फे त्यांचे हार्दिक अभिनंदन !

पान नव्या पुस्तकांचे

- (१) स्वातंत्र्योत्तर मराठी कादंबरीची वाटचाल : डॉ. शंकर विभुते, स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद, पृष्ठे - ३४१, रु. २७०/-
- (२) मराठी लेखन कोश : संपादक : अरुण फडके, अंकुर प्रकाशन, ठाणे, रु. २५०/-
- (३) पुरुषोत्तमाच्या कविता : डॉ. सुरेश सावंत, रजत प्रकाशन, औरंगाबाद, रु. १३५/-
- (४) गावगाड्याचे शिल्पकार : डॉ. प्रल्हाद लुलेकर, स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद, रु. १७५/-
- (५) मराठी नवकथेतील व्यक्तिचित्रणे : डॉ. सौ. मंदाकिनी कुलकर्णी, अक्षरलेणं प्रकाशन, सोलापूर, रु. १५०/-
- (६) सम्यक संवाद : प्रा. यादव गायकवाड, प्रज्ञा प्रबोध प्रकाशन, सांगली, रु. ३००/-
- (७) बाबांच्या कविता : संपादक : सुनील चव्हाण, स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे, रु. ८०/-
- (८) गुणसंकीर्तन : प्राचार्य राम शिंदे, स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे, रु. २००/-
- (९) यशाचा शिल्पकार तूच : कर्नल शशीआनंद, अनुवाद - विनिता आपटे, स्नेहवर्धन प्रकाशन पुणे, रु. १००/-
- (१०) आमची आई : प्रा. आशालता कांबळे, स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे, रु. ८०/-
- (११) डॉ. नागनाथ कोत्तापल्ले गौरवग्रंथ : समकालीन साहित्य चर्चा, संपादक : डॉ. मनोहर जाधव, डॉ. श्रीकांत देशमुख, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, रु. ७००/-
- (१२) हिरवीच खंत खोल : प्रा. नीलिमा कुलकर्णी, मुक्तरंग प्रकाशन, लातूर, पृष्ठे ६४, रु. ६०/-

लेखकांचा परिचय

- डॉ. इंद्रजित भालेराव
एकनाथ नगर, परभणी
फोन-०२४५२- २२५५८५
- डॉ. कलिका मेहता
प्राध्यापक, पश्चिम विभागीय भाषा केंद्र, पुणे
- डॉ. यु. म. पठाण
२, टाऊन हॉल, औरंगाबाद- ४३१००१
फोन - ९८२३९१३१७७
- डॉ. अनुपमा उजगरे
१, जय शितल जोशी वाडा,
चरई, ठाणे- ४०० ६०१
फोन - ९९२०१०२०८९
- डॉ. स्नेहल तावरे
मराठी विभाग प्रमुख,
मॉडर्न महाविद्यालय, पुणे
- उषा प्रभुणे
३९८७, ऑव्हिग्रॉन लेन, सॅन होजे, कॅलिफोर्निया- ९५१३५, अमेरिका
- डॉ. सुभाष सावरकर
जनसाहित्य भवन, गणेश कॉलनी,
अमरावती- ४४४६०५
- डॉ. पंडितराव पवार
(प्राचार्य) ६, ऋषिराज पार्क, मधुकमलनगर,

संपादक

- डॉ. नानासाहेब सूर्यवंशी, पदव्युत्तर मराठी विभाग प्रमुख,
श्री संत गाडगे महाराज महाविद्यालय, लोहा, जि. नांदेड
भ्रमणध्वनी- ९४२३६५५८४१

कार्यकारी संपादक

- डॉ. दीपक चिद्दरवार, महाराष्ट्र उदयगिरी महाविद्यालय, (मराठी विभाग)
उदगीर, जि. लातूर. भ्रमणध्वनी-९४२१०९३१७७

संपादक मंडळ

- प्रा. सतीश कदम
मराठी विभाग प्रमुख
दिगंबरराव बिंदू कला वाणिज्य महाविद्यालय,
भोकर, जि नांदेड
- डॉ. नामदेव मुंठे
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, श्रीसंत गाडगे महाराज महाविद्यालय,
लोहा, जि. नांदेड
- प्रा. श्री. केशव पाटील
शाहीर अण्णाभाऊ साठे महाविद्यालय, (मराठी विभाग)
मुखेड, जि. नांदेड
भ्रमणध्वनी- ९४०३३२३०५१
- डॉ. विजय वारकड
श्रीछत्रपती शाहू महाराज सैनिकी विद्यालय,
उदगीर, जि. लातूर
भ्रमणध्वनी- ९४२१४८५८६८

विनाश्या शतकातील
एका इच्छया पुराणाचे
स्वच्छिन्नात व विचार
मराठीत प्रथमच !

श्री

८ पुस्तके
२१६८ पृष्ठे

संशोधन / संकलन / संपादन :
डॉ. अनंत देशमुख

समाजस्वास्थ्य'कार
सुभाष घोडगे कवी यांचे
मूळ लेख, परिचय,
जीवनचर्य आणि चिकित्सा

एक : असंग्रहित र. डॉ. कवी
मूल्य / २५० रु. १ पुष्ठे / ३०४
प्रो. र. श्री. कवी यांचे 'समाजस्वास्थ्य' या
त्यांच्या मासिकावृत्तिसिद्धांत आधारीत
प्रकाशित झालेले पुस्तक ५४ लेख.

पाच : मोपांसाच्या कथा
मूल्य / २३० रु. १ पुष्ठे / १५२
अपारिचित कथा संग्रहात पाच र. मोपांसा
यांच्या कथांचे प्रो. र. श्री. कवी यांनी केलेले
मराठी स्वरूप प्रथमच प्रकाशकः

दोन : बुद्धिप्रामाण्यवाद
मूल्य / २५० रु. १ पुष्ठे / ३०४
'द रीसॉनिबल सोसायटी ऑफ इंडिया'
या संस्थेच्या 'रीझन' या मासिकातील प्रो. कवी
यांचे लेख. मराठी पाठसुवादा : प्रा. मधुकर लोहावकर

**सहा : प्रो. र. श्री. कवी : मते
आणि मतांतरे**
मूल्य / १२० रु. १ पुष्ठे / १५२
मराठी घोडगे केदार कवी, यामा बरोबर,
श्री. स. चव्हेर, श्री. के. श्रीरामण, धामकराव कवी,
सुकुंतल चव्हेर, म. आ. शिंदे, अन्ना चव्हेर,
वे. व्ही. गाईक, डॉ. विठ्ठल प्रभू आणि
डॉ. अनंत देशमुख यांसारख्या आत्मदर्शिन,
समाजसेवी चव्हेरी, संवादक, साहित्यिक,
समाजसेवी प्रो. र. श्री. कवी यांचावृत्तिसिद्धांत
विषय वृत्तिसिद्धांत केलेले लेख.

**तीन : 'समाजस्वास्था'तील
निवडक लेख**
मूल्य / ४५० रु. १ पुष्ठे / ५०८
प्रो. र. श्री. कवी यांनी २० वर्षांहून अधिक काळ चालवलेल्या
'समाजस्वास्थ्य' या मासिकातील विविध विषयांवर लिहिलेल्या
लेखक व वैविध्यपूर्ण लेखांचे संग्रह.

सात : 'समाजस्वास्थ्य'कार
मूल्य / २१० रु. १ पुष्ठे / २५२
प्रो. र. श्री. कवी यांच्या उगतक आत्मचर्या बरोविल्या
अपुढी असलेले केदार शिंदे, सुकुंतलचव्हेर, मधुकराव
चव्हेर अलेख, दाद आणि वाढलेल्यास्वास्थ्य वरुंधे
साडेची शिंदेभय, कर्तुवाची मराठक-बाळक-मीनांग.

चार : निवडक 'शारदेची पत्रे'
मूल्य / १५० रु. १ पुष्ठे / १६८
'शारदा' या लेखसंग्रहाचे प्रो. कवी यांनी
'समाजस्वास्थ्य'तून सारकालीन घटना, समाज-संस्कृती
हांगातील आत्म्या घटना लेखणीने केलेले संग्रह.

आठ : शोध 'समाजस्वास्थ्य'
मूल्य / २८० रु. १ पुष्ठे / ३२८
समाजस्वास्थ्य मासिकात आज लेखकांनी लिहिलेले
लेखणीक लेख.

**आठ ग्रंथांची एकत्रित
किंमत : रुपये १८४०/-
सवलत मूल्य : रुपये १३००/-**

पुस्तकालय प्रकाशनात ३६/११, फर्ग्युसन रोड, पुणे, पो. बॉम्बा, पोस्टिंग बॉलिवूनी, एरंडवन, पुणे - ४११०३८
फोन : (०२०) २५४४२४५५, २५४५५३८५ E-mail : ananjkhadke@godmgandhi.com

Book-Post

प्रति,

प्रेषक,

डॉ. नानासाहेब सूर्यवंशी

'प्रणव' रुकमे नगर, थोडगा रोड, अहमदपूर, जि. लातूर-४१३५१५